

ÖNSÖZ

Anadolu'nun ilk büyük uygarlığı olan Hititler, yaşadıkları dönemde askeri, siyasi ve sanatsal alanlarda birçok başarılar sağlamıştır. Anadolu'da Hititler hakkında yapılan araştırmalar sayesinde her geçen gün, büyük bir imparatorluk kurmuş olan bu uygarlık daha iyi tanınmaktadır. Hititler üzerine birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen, bu uygarlıkla ilgili hala bilinmeyen birçok konu vardır. Bu çalışmada Hitit Sanatında görülen ve metinlerinde ^{GIŠ}kalmuš ve ^{GIŠ}PA olarak tanımlanan lituusların, kullanım amaçları ile alanları, kimler tarafından, ne şekilde kullanıldıkları ve kökeni araştırılmıştır.

İsmail COŞKUN

Hatay-2007

HİTİT SANATINDA LITUUS TASVİRLERİ

Yüksek Lisans Tezi, İsmail Coşkun
Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans
Danışman: Yrd. Doç. Dr. H. Kübra ENSERT

ÖZET

Latince bir kelime olan lituus, uç kısmı geriye doğru kıvrık bir asadır. Alacahöyük'te bulunan ve asa başı olduğu düşünülen Erken Tunç Çağı'na tarihlenen nesnelere ile bir Frig tümülüsünde bulunan korunmuş lituuslar dışında, Anadolu'da lituus bulunmamıştır. MÖ 2. binin başından itibaren Anadolu'da tasvirli sanat eserleri üzerinde görülmeye başlanan lituuslar, genellikle krallar ve bazı tanrısallıkların ellerinde görülmektedir.

Çalışmamızın birinci bölümünü giriş, çalışmanın konusu, amacı, yöntemi, önemi ve materyali, lituusun anlamı; Hititler öncesi Anadolu'da lituusun kullanımı ile Mısır ve Yakındoğudaki lituus ve tasvirleri hakkında kısa bilgiler oluşturmaktadır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, tezin konusunu oluşturan Hititler'in kuruluşundan başlayarak Geç Hitit Şehir Devletlerinin yıkılışına kadar geçen siyasi tarihleri incelenerek, Hititler ile ilgili genel bir bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünü, Erken Hitit, Hitit İmparatorluk ve Geç Hitit Dönemlerine ait lituusların tasvirleri oluşturur. Lituusların bulunduğu tasvirli eserler, kronolojik olarak ve üzerinde yer aldığı eser grupları bazında incelenmiştir. Bu lituusları taşıyanların kimler olabileceği açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Hitit yazılı belgelerindeki lituusa karşılık geldiği düşünülen ^{GIŠ}kalmuš ve ^{GIŠ}PA'nın kimler tarafından, nasıl kullanıldığı yazılı belgelere dayanılarak araştırılmıştır. Bu asaların boyut ve biçim farklılıkları göz önüne alınmış ve yazılı belgelerdeki kullanımlarından örnekler verilmiştir.

Dördüncü bölümde, bir değerlendirme çalışması yapılmıştır. Bu değerlendirme çalışmasında Hitit Sanatındaki lituusların Anadolu'daki kökeni, gelişimi, değişimi ve kullanım alanları, Hitit yazılı belgelerinden de faydalanılarak incelenmiştir. Bu incelemede Yakınoğu ve Mısır'daki lituuslar da göz önüne alınmıştır. Bu değerlendirme neticesinde lituusların kökeni, Anadolu'da ortaya çıkışı ve kullanım alanları ile ilgili sonuçlara ulaşılmıştır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Lituus, Hitit, Kral, Tanrı, Anadolu.

THE LITUUS DEPICTIONS IN THE HITTITE ART

Master of Science Thesis, İsmail COŞKUN
Archaeology Department, Master of Science
Supervisor: Yrd. Doç. Dr. H. Kübra ENSERT

ABSTRACT

Lituus, a word in Latin, is a rod an upturned ending part. No lituus found in Anatolia other than the bronze objects, which are found at Alacahöyük and are considered to be heads of rod, and intact lituuses, which are found in Phrygian tumulus. The lituus, which started to be seen on depicted artifacts in Anatolia as of the beginning of second millennium B.C., is generally seen in the hands of kings and some divinities.

The first part of our study consist of the introduction, and the subject, aim, method, importance and material; the meaning of lituus; the use of lituus in Anatolia before the Hittites and brief information about the lituus and its depictions in Egypt and the Near East.

In the second part of our study, it has been tried to give a general information about the Hittites that also forming the research subject by examining their political history from foundation to the demolition of the late Hittite city countries.

The third part includes the lituus depictions in the Early Hittite, the Hittite Empire and the Late Hittite Periods. The depicted artifacts in which the lituus were found, were studied chronologically and in the base of group works. It was investigated to explain who carried these lituuses. It was investigated on the written documents who used and how they were used the lituus in the Hittite inscriptions, they are thought to be the same as ^{GIŠ}kalmuš and ^{GIŠ}PA. Differences of dimensions and form of these rods were considered and some examples of their usage in the written documents were given.

In the fourth chapter, a study of valuation were carried. The origin of the lituus in the Hittite arts in Anatolia, its development, changes and areas of usage were studied by help of the written Hittite documents. The lituuses in the Near East and Egypt were considered. It was reached to the result of origin of lituuses, their appearing in Anatolia, and to the usage areas.

KEY WORDS

Lituus, Hittite, King, God, Anatolia.

HİTİT SANATINDA LİTUUS TASVİRLERİ

İsmail COŞKUN

İÇİNDEKİLER

Dış Kapak	
İç Kapak	
Jüri Üyeleri Onay Sayfası	
Önsöz.....	i
Özet ve Anahtar Sözcükler.....	ii
Abstract and Key Words.....	iv
İçindekiler.....	vi
Resimler Dizini.....	xi
Levhalar Dizini.....	xii

BİRİNCİ KESİM

ARAŞTIRMA HAKKINDA AÇIKLAMALAR

1. GİRİŞ, ÇALIŞMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ, ÖNEMİ,.....	
MATERYALLERİ, LİTUUS NEDİR?, HİTİT ÖNCESİ ANADOLU'DA.....	
LİTUUS, MISIR VE YAKINDOĞUDA'KI LİTUUSLARIN VE.....	
TASVİRLERİNİN KÖKENİ VE GELİŞİMİ.....	1
1.1. Giriş.....	1
1.2. Çalışmanın Konusu.....	2
1.3. Çalışmanın Amacı.....	2
1.4. Çalışmanın Yöntemi.....	2
1.5. Çalışmanın Önemi.....	2
1.6. Çalışmanın Materyalleri.....	3
1.7. Lituus nedir?.....	3
1.8. Hitit Öncesi Anadolu'da Lituus.....	4
1.9. Mısır ve Yakındoğuda'ki Lituusların ve Tasvirlerinin Kökeni ve.....	
Gelişimi.....	5

İKİNCİ KESİM

HİTİTLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE SİYASİ TARİHİ

2. HİTİTLER KİMDİR, HİTİTLERDE KONUŞULAN DİLLER, HİTİTLERİN... DİNİ, HİTİT KRALLARININ VE TANRILARININ KIYAFETLERİ.....	7
2.1. Hititler Kimdir.....	7
2.2. Hititlerde Konuşulan Diller.....	8
2.3. Hitit Dini.....	9
2.3. Hitit Krallarının Kıyafetleri.....	11
2.4. Hitit Tanrılarının Kıyafetleri.....	12
3. HİTİT SİYASİ TARİHİ.....	13
3.1. Erken Hitit Dönemi.....	13
3.2. Orta Hitit Dönemi.....	14
3.3. Hitit İmparatorluk Dönemi	14
3.4. Geç Hitit Dönemi.....	16

ÜÇÜNCÜ KESİM

HİTİT SANATINDA LİTUUS TASVİRLERİ

4. LİTUUS TASVİRLERİ.....	18
4.1. Erken Hitit Dönemi Sanatında Lituus Tasvirleri.....	18
4.1.1. Vazolar Üzerindeki Lituus Tasvirleri.....	18
4.1.1.1. İnandık Vazosu	18
4.1.1.2. Hüseyindedede Vazosu 1.....	19
4.1.1.3. Hüseyindedede Vazosu 2.....	20
4.1.1.4. Bitik Vazosu	20
4.1.2. Mühürler Üzerindeki Lituus Tasvirleri.....	21
4.1.2.1. Aydın Mührü.....	21
4.1.2.2. Tyskiewicz Mührü.....	22
4.2. Hitit İmparatorluk Dönemi Sanatında Lituus Tasvirleri.....	23
4.2.1. Törensel İçki Kapları Üzerindeki Lituus Tasvirleri.....	23
4.2.1.1. Yumruk Biçimli Törensel İçki Kabı.....	23

4.2.1.2. Geyik Biçimli Törenselle İçki Kabı.....	24
4.2.2. Kaya Anıtları Üzerindeki Lituus Tasvirleri.....	25
4.2.2.1. Fraktin Kaya Anıtı.....	25
4.2.2.2. Sirkeli Kaya Anıtı.....	26
4.2.3. Duvar Kabartmaları Ve Orthostatlar Üzerindeki Lituus.....	
Tasvirleri.....	26
4.2.3.1. Yazılıkaya 34 no'lu Kabartma.....	27
4.2.3.2. Yazılıkaya 64 no'lu Kabartma.....	27
4.2.3.3. Yazılıkaya 81 no'lu Kabartma.....	28
4.2.3.4. Boğazköy Güneykalede 2 no'lu Tonozlu Odanın Arka..	
Duvarındaki Kabartma.....	29
4.2.3.5. Alacahöyük Sfenksli Kapıya Ait Tapınma Tasviri.....	29
4.2.3.6. Alacahöyük Kent Duvarı Kapısının Solundaki.....	
Kabartmalı Orthostat.....	30
4.2.4. Heykelcikler Üzerindeki Lituus Tasvirleri.....	30
4.2.4.1. Fildişinden Yapılmış Boğazköy'den Üçlü.....	
Kompozisyon.....	30
4.2.4.2. Ugarit'ten Elektron Üçlü Kompozisyon.....	30
4.2.4.3. Karkamış'tan Altın Heykelcik.....	31
4.2.4.4. Boğazköy'de Bulunmuş Tunçtan Tanrı Heykelciği...31	
4.2.4.5. Altından Tanrı Heykelciği.....	31
4.2.5. Mühürler Üzerindeki Lituus Tasvirleri.....	32
4.2.5.1. Silindir Mühür ve Mühür Baskıları Üzerindeki Lituus....	
Tasvirleri.....	32
4.2.5.1.1. Bir Küp Üzerindeki Hitit Silindir Mühür.....	
Baskısı.....	32
4.2.5.1.2. Katip Lat-Kur'un Mühür Baskısı.....	33
4.2.5.1.3. Yale Babylonian Koleksiyonundaki Silindir...	
Mühür.....	33
4.2.5.1.4. Fitzwilliam Müzesindeki Silindir Mühür.....	34
4.2.5.1.5. İni-Teşup'un Silindir Mührü.....	34

4.2.5.1.6. Pihaziti'nin Silindir Mührü.....	34
4.2.5.1.7. Sharunawa'nın Silindir Mühür Baskısı.....	35
4.2.5.1.8. Ugarit'ten Silindir Mühür Baskısı.....	35
4.2.5.1.9. Degan-belü'nün Silindir Mühür Baskısı.....	36
4.2.5.2. Damga Mühür ve Mühür Baskıları Üzerindeki Lituus... Tasvirleri.....	36
4.2.5.2.1. II. Muwatalli'nin Mühür Baskıları.....	36
4.2.5.2.2. III. Murşili'nin Mühür Baskısı.....	37
4.2.5.2.3. Ashmolean Müzesi Damga Mührü.....	37
4.2.6. Steller Üzerindeki Lituus Tasvirleri.....	38
4.2.6.1. Yeniköy Steli.....	38
4.2.7. Anıtsal Heykeller Üzerindeki Lituus Tasvirleri.....	38
4.2.7.1. Alacahöyük Anıtsal Hitit Heykeli.....	38
4.2.8. Levhalar Üzerindeki Lituus Tasvirleri.....	39
4.2.8.1. Megiddo Levhacığı.....	39
4.3. Geç Hitit Dönemi Sanatında Lituus Tasvirleri.....	40
4.3.1. Steller Üzerinde Lituus Tasvirleri.....	40
4.3.1.1. Darende Steli.....	40
4.3.1.2. İspekçür Steli.....	41
4.3.2. Kabartmalı Orthostatlar Üzerindeki Lituus Tasvirleri.....	42
4.3.2.1. Malatya B Kabartması.....	42
4.3.2.2. Malatya C Kabartması.....	42
4.3.2.3. Malatya E Kabartması.....	43
4.3.2.4. Malatya G Kabartması.....	43
4.3.2.5. Malatya J Kabartması.....	44
4.3.2.6. Malatya K Kabartması.....	44
5. YAZILI BELGELERDE LİTUUS.....	46
5.1. Krallık Asası ^{GIŠ} kalmuř.....	46
5.2. Tanrıların Asası ^{GIŠ} PA.....	49

DÖRDÜNCÜ KESİM
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	51
KAYNAKÇA.....	55
RESİMLER.....	66
ÇİZİMLER.....	72

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1: Hüseyindedede Vazosu 2.....	66
Resim 2: Fildişinden Yapılmış Boğazköy'den Üçlü Kompozisyon	67
Resim 3: Boğazköy'de Bulunmuş Tunçtan Tanrı Heykelciği.....	68
Resim 4: Altından Tanrı Heykelciği.....	68
Resim 5: Yeniköy Steli	69
Resim 6: Alacahöyük Anıtsal Hitit Heykeli	69
Resim 7: Tanrı Osiris	70
Resim 8: Alacahöyük Kral Mezarlarında Bulunan Asa Başları.....	71

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1a: İnandık Vazosu	72
1b: İnandık Vazosu, ayrıntı	72
Çizim 2: Hüseyindedede Vazosu 1	73
Çizim 3: Bitik Vazosu	74
Çizim 4: Aydın Mührü	75
Çizim 5: Tyskiewicz Mührü	75
Çizim 6: Yumruk Biçimli Törensel İçki Kabı	76
Çizim 7: Geyik Biçimli Törensel İçki Kabı	77
Çizim 8a: Fraktin Kaya Anıtı	78
8b: Fraktin Kaya Anıtı, ayrıntı	78
8c: Fraktin Kaya Anıtı, ayrıntı	79
Çizim 9: Sirkeli Kaya Anıtı.....	80
Çizim 10: Yazılıkaya 34 no'lu Kabartma	81
Çizim 11: Yazılıkaya 64 no'lu Kabartma	81
Çizim 12: Yazılıkaya 81 no'lu Kabartma	82
Çizim 13: Boğazköy Güneykalede 2 no'lu Tonozlu Odanın Arka..... Duvarındaki Kabartma.....	83
Çizim 14a: Alacahöyük Sfenksli Kapıya Ait Tapınma Tasviri.....	84
14b: Alacahöyük Sfenksli Kapıya Ait Tapınma Tasviri.....	84
Çizim 15: Alacahöyük Kent Duvarı Kapısının Solundaki Kabartmalı..... Orthostat.....	85
Çizim 16: Ugarit'ten Elektron Üçlü Kompozisyon	86
Çizim 17: Karkamış'tan Altın Heykelcik	87
Çizim 18: Bir Küp Üzerindeki Hitit Silindir Mühür Baskısı.....	88
Çizim 19: Katip Lat-Kur'un Mühür Baskısı.....	88
Çizim 20: Yale Babylonian Koleksiyonundaki Silindir Mühür.....	89
Çizim 21: Fitzwilliam Müzesindeki Silindir Mühür	89
Çizim 22: İni-Teşup'un Silindir Mührü.....	90
Çizim 23: Pihaziti'nin Silindir Mührü.....	90
Çizim 24: Sharunawa'nın Silindir Mühür Baskısı	91

Çizim 25: Ugarit'ten Silindir Mühür Baskısı	91
Çizim 26: Degan-belü'nun Silindir Mühür Baskısı	92
Çizim 27: II.Muvatalli'nin Mühür Baskısı	93
Çizim 28: III. Murşili'nin Mühür Baskısı	93
Çizim 29: Ashmolean Müzesi Damga Mührü	93
Çizim 30a: Megiddo Levhacığı	94
30b: Megiddo Levhacığı'nın Tamamlanmış Çizimi.....	94
Çizim 31: Darende Steli	95
Çizim 32: İspekçür Steli	96
Çizim 33: Malatya B Kabartması.....	97
Çizim 34: Malatya C Kabartması	97
Çizim 35: Malatya E Kabartması.....	98
Çizim 36: Malatya G Kabartması	98
Çizim 37: Malatya J Kabartması	99
Çizim 38: Malatya K Kabartması	99
Çizim 39: Tanrı Amurru	100
Çizim 40: Av Tanrısı	100
Çizim 41a: Suriye Kökenli Silindir Mühür	101
41b: Suriye Kökenli Silindir Mühür	101
Çizim 42: Hitit Sanatındaki Lituus Şekilleri	102

BİRİNCİ KESİM

ARAŞTIRMA HAKKINDA AÇIKLAMALAR

1. GİRİŞ, ÇALIŞMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ, ÖNEMİ, MATERYALLERİ, LİTUUS NEDİR?, HITİT ÖNCESİ ANADOLU'DA LİTUUS, MISIR VE YAKINDOĞUDA'KI LİTUUSLARIN VE TASVİRLERİNİN KÖKENİ VE GELİŞİMİ

Bu bölümde çalışmayı tanıtır nitelikte bir giriş yapılmış, çalışmanın konusu, amacı, yöntemi, önemi ve materyalleri açıklanmıştır.

1.1. Giriş

Anadolu'nun ilk merkezi gücü olan Hititler, Hint-Avrupa kökenli bir toplumdur. Hitit Devleti, MÖ 1650 yıllarında kurulmuştur. MÖ 13. yüzyılda, İmparatorluk Döneminde (MÖ 1380-1200) ise en görkemli zamanını yaşamış ve birçok ülkeyi vasal olarak kendine bağlamıştır. Topraklarında farklı etnik kökenli toplulukların bir arada yaşadığı Hititler, kendilerini "bin tanrılı halk" olarak tanımlamışlardır. Komşu toplumların tanrılarını da kendi tanrıları sayıp adlarına tapınaklar inşa etmişlerdir (Emre, 2004: 50).

Sanatsal, askeri ve siyasi anlamda başarılı olan Hititler, MÖ 2. bin yılda Anadolu'da siyasi birliği kurarak, zamanla Babil ve Mısır'ın yanında üçüncü bir güç oluşturmuşlardır (Emre, 2004: 50). Kuzey Suriye ve Mezopotamya ile yapılan ticaretle gelişen Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın Yerli Anadolu üslubu daha sonra Hitit üslubunun bir başlangıcını oluşturmuştur.

Hitit sanat eserleri Erken Hitit Döneminden başlayarak İmparatorluğun kazanımlarıyla zenginleşmiş, Anadolu dışındaki uygarlıkları da içinde barındıran özgün bir sanat olmuştur. Bu çalışmada Hitit Sanatındaki lituus tasvirleri ile Hitit yazılı belgelerinde ^{Glš}kalmuş ve ^{Glš}PA'ya karşılık gelen lituuslar incelenmektedir.

1.2. Çalışmanın Konusu

Tezin araştırma konusu, “Hitit Sanatında lituus tasvirleri”dir. Çalışma Erken, Orta, Hitit İmparatorluk ve Geç Hitit Dönemlerini kapsamaktadır.

1.3. Çalışmanın Amacı

Bu tezin amacı, Hitit Sanatındaki lituus tasvirlerini araştırarak kullanım alanlarını belirlemektir. Çalışma daha çok değişik tanrısallıkların elinde bulunan bu nesnenin krallar tarafından taşınmasının nedenini araştırmaya yöneliktir. Ayrıca lituusların Hitit Sanatındaki tasvirleri ile diğer uygarlıklarda görülen tasvirleri karşılaştırılarak Hitit Sanatındaki kökenini ve gelişimini incelemektir.

1.4. Çalışmanın Yöntemi

Bu tezde lituusların araştırılmasında sadece yayınlanmış eserlerden faydalanılmıştır. Öncelikle kütüphane çalışması yapılarak literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Tasvirler, kronolojik dönemler bazında ve benzer eserler grubu içerisinde tek tek ele alınarak incelenmiştir. Yazılı belgelerden yararlanılarak kullanım alanları araştırılmıştır. Mısır, Mezopotamya ve Suriye gibi komşu bölgelerde lituus yada benzeri nesnelere de incelenerek Anadolu’daki lituuslara etkileri belirlenmeye çalışılmıştır.

1.5. Çalışmanın Önemi

Hitit Sanatında tasvir edilmiş lituuslar üzerine toplu bir çalışma yapılmamıştır. Bu araştırma, bugüne kadar yapılmış ilk çalışma olması ve lituusun kimler tarafından hangi dönemlerde ve nasıl kullanıldıklarını araştırması açısından önemlidir.

1.6. Çalışmanın Materyali

Bu çalışmanın materyalini tasvirli eserler üzerindeki lituuslar ve Hitit yazılı belgeleri oluşturmaktadır. Lituuslar, daha çok kralların, tanrısallıkların veya kült törenlerinin tasvir edildiği kaya kabartmaları, mühürler, orthostatlar, kabartmalı vazolar gibi tasvirli sanat eserleri üzerinde yer alır.

1.7. Lituus nedir?

Lituus, ucu kıvrık eğri bir asadır (Seyffert, 1957: 360; Er, 2006: 340). Latince olan lituusun (Racines Traditions, 2007) kelime anlamı tam olarak bilinmemekle beraber, Etrüskçe kökenle açıklanmaya çalışılmış (Bossert, 1957: 104). Lituusun, Latince'de üç farklı kelime anlamı vardır: uğurlu çubuk, trompet ve son olarak mecazi bir anlamı da işi düzenleyen, sinyal verendir (Racines Traditions, 2007). Yunanca'da kaygan taş, keten, mihrap, sadelik, istemek, dua etmek ve yalvarmak anlamları vardır (Racines Traditions, 2007).

Hitit yazılı belgelerindeki kral asası ^{GIŞ}kalmuş ve tanrı asası ^{GIŞ}PA'nın tasvirlerdeki lituuslara karşılık geldiği saptanmıştır. Lituusların Hititler'de hem tanrılar, hem de krallar tarafından taşınmış olduğu anlaşılmaktadır.

Klasik Dünyada özellikle Antik Roma'da bir rahip memur olan Augurlar tarafından tutulan lituusların (Collon, 1980-83: 253) esas rolü kuşların uçuşunu araştırarak tanrıların isteklerini yorumlamaktır. Yine Roma'da, Romulus'un kırmızı bakır at arabasını kullanarak, lituusla Romanın çevresel sınırını çizdiği düşünülmektedir (Racines Traditions, 2007).

Keltlerde¹ eski Bröton² papazlarının vasıfları arasında Lituus isimlendirilmektedir. Etrüskler'de³ Derebeyi şefleri tarafından kullanılmaktaydı (Racines Traditions, 2007). Baltıklar'da lituus geyik boynuzudur ve keskin bir

¹ Tarih öncesi dönemde Alplerin kuzeyinde kalan Avrupa topraklarının ilk halkalarındandır.

² Kelt halklarından biri, Fransa'nın kuzey batısında, geçmişte bağımsız krallık ve dukalık olan bölge. Burada yaşayan halk ve dillerine verilen isimdir.

³ İtalya'nın kuzeyinde, Tiber ırmakları arasındaki bölgede yaşayan halk olan ve MÖ 800'lerden önce Anadolu'dan geldikleri söylenen Etrüskler, MÖ 6 yy'da uygarlıklarını doruğa ulaştırmıştır.

tırpandır (Racines Traditions, 2007). Estonya'da¹ kutsal biri tarafından takdis edilmiş tahta bir çoban sopasıdır ve sopanın üzerinde tasavvuf işaretleri bulunmaktadır (Racines Traditions, 2007).

1.8. Hitit Öncesi Anadolu'da Lituusun Kullanımı

Anadolu'da MÖ 3. binin sonuna tarihlenen Alacahöyük Kral Mezarlarında, lituusların bir parçası olduğu düşünülen, üç tane hilal şeklinde (resim 8) ve 18.2, 4.6, 3.9 cm ölçülerinde içi boş olan ve asa sapı olarak nitelendirilmiş nesnelere bulunmuştur (Koşay, 1951: 72). Bunların Anadolu'nun en erken lituuslarına ait oldukları düşünülmektedir. "K" mezarından açığa çıkmış olan bu asa başlarından başka MÖ I. bin'e kadar Anadolu'da, lituusun kendisi ele geçmemiştir (Alp, 1948: 312; Collon: 1980-83: 253).

Anadolu'daki en erken lituus tasvirleri Karum/Kaniş II'de açığa çıkan silindir mühürlerin Anadolu üslubunda, Av Tanrısı veya Kırların Koruyucu Tanrısı ^DLAMA (çizim 40) ile birlikte görülmektedir (Özgüç, N., 1965: 24, lev. XXII64; Leinwand, 1984: pl. 14, 49). Bu tanrı, Asur Ticaret Kolonileri Çağından itibaren Hitit Dönemi boyunca resmedilmiştir.

Karum/Kaniş Ib ve Konya Karahöyük'teki Eski Suriye Üslubu mühürler üzerindeki eğri asaları, Erkanal (1993: 121) silah, Alp (1994: 118) lituus olarak yorumlamıştır.

¹ Letonyanın kuzeyinde, Rusyanın batısındaki bir Doğu Avrupa ülkesidir.

1.9. Mısır ve Yakındoğuda'ki Lituusların ve Tasvirlerinin Kökeni ve Gelişimi

Yakındoğu'da bilinen ilk eğri asa, İsrail'de Judah Çölünde bulunmuştur (Bar-Adon, 1980: 248). Bu asa küçük boyutlu ve bakırdan yapılmıştır ve Mısır Firavunlarınca kullanılanlara benzemektedir (Bar-Adon, 1980: 248). Asa, beraberinde bulunanlarla birlikte MÖ 4. binin ortalarına tarihlenmiştir ancak nesnenin kaynağı bilinmemektedir (Bar-Adon, 1980: 248).

İlk eğri asa tasviri, Mısır'da MÖ 4. binin sonlarına tarihlenen fildişinden oymalı bir bıçak üzerindeki friz tasvirinde, erkek figürlerinin bazılarının omuzlarında görülür (Hayes, 1953: fig. 21).

Lituusun bir dinsel yada statü sembolü olarak en uzun ve devamlı (MÖ 3. bin ve MÖ 2. bin) kullanımı Mısır'da görülür (Lumsden, 1990: 107). Mısır'da Tanrı Osiris'in¹ (resim 7) atribütü olan eğri asa, erken dönemlerde kabile reislerince ve daha sonra Osiris'in yaşayan kişilikleri olan firavunlarca taşınmıştır (Collon, 1980-1983: 252; Hayes, 1953: fig. 117). Yaşarken tanrı olan ve Osiris biçiminde heykeller yaptıran firavunlar böylece, öldükten sonra ruhları yargılayan Osiris ile kendileri arasında bir bağ kurmuş olmaktadır (Freeman, 2003: 43).

Güney Mezopotamya gliptik sanatında lituusun ortaya çıkışı, MÖ 4. binin sonları ve Eski Babil (MÖ 2000-1595) Dönemi'dir (Lumsden, 1990: 107). Akadça'da eğri asa, "gamlu" olarak isimlendirilir (Lumsden, 1990: 107) ve Babillli Tanrı Amurru² (çizim 39) ile birlikte görülür (Black, Jeremy, 2003: 130). Tanrı Amurru asayı önünde ve nadiren omuzu üzerinde tutmaktadır (Lumsden, 1990: 107). Ayrıca lituus, Tanrıça Gula'nın³ amblemlerinden biri

¹ Yer tanrısı ile gök tanrısının çocuklarından biridir, Mısır'ın ilk hükümdarı olarak gösterilir ve yeniden doğumun simgesidir (Freeman, 2003: 25).

² Şehirlere fırtına gibi gazap veren ve yok eden bir tanrıdır. Metinlerden bazılarında göre hava tanrısı AN bazısına göre ise Ana tanrıça Ninhursağa'nın oğludur. Sümerce ismi Martu, Akadça ismi Amurru'dur. Eski Babil (1950-1651) ve Erken Kasit sanatında Amurru asa ve gazelle birlikte görülmektedir (Black, Green, 2003: 130).

³ İsmi anlamı büyüktür. Doktorların patronu, aynı zamanda hastalıkları anlayan ve iyileştiren bir tanrıçadır (Black, Green, 2003: 130).

olarak köpeğinin başının üzerinde durur şekilde gösterilmektedir (Collon, 1980-83: 252).

Eski Babil Döneminde “gamlu”, Tanrı Amurru ‘nun dışında krallar ve belirli rahiplerle de bağlantılıdır (Lumsden, 1990: 107).

Suriye ikonografisinde eğri asa yalnızca Eski Suriye Dönemiyle (MÖ 1850-1620) sınırlıdır (Lumsden, 1990: 107). Bu dönem, yaklaşık Asur Ticaret Kolonileri Çağı ile çağdaştır ve uluslararası ilişkilerinin yoğun olduğu bir dönemdir. Suriye bu çağlarda, Babil, Anadolu ve Kuzey Mezopotamya şehirleri ile ticari, politik ve sosyal ilişkiler içindedir.

Eski Suriye Dönemi Mühürlerinde kanatlı güneş kursu ve ankh gibi Mısırlı motiflerin bulunması, Suriye’nin Mısır ile olan ilişkilerini kanıtlar niteliktedir (Collon, 1982: 33). Lituusun Suriye mühürlerinde Mısır asalarından etkilenmiş formları ve bitkisel amblem olarak farklı kullanımları görülmektedir (Collon, 1980-1983: 252).

İKİNCİ KESİM

HİTİTLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE SİYASİ TARİHİ

2. HİTİTLER KİMDİR, HİTİTLERDE KONUŞULAN DİLLER, HİTİTLERİN DİNİ, HİTİT KRALLARININ VE TANRILARININ KIYAFETLERİ

Bu bölümde, Hititlerin Anadolu'ya nereden geldikleri ve kökenleri, dilleri, dinleri ile Hitit krallarının ve tanrılarının kıyafetleri hakkında kısaca bilgi verilmektedir.

2.1. Hititler Kimdir

Hititler'in Anadolu'da yaşadıkları kazılarla ortaya çıkmadan önce onlarla ilgili bilgilere Mısır hiyerogliflerinde ve Tevrat'ta rastlanmaktadır (Akurgal, 1995: 18,19). Ancak Mısır kaynaklarında ve Tevrat'ta Hititlerin Anadolu'da oturdukları ile ilgili ayrıntılı bir bilgi yer almamaktadır (Akurgal, 1995: 19). Mezopotamya'daki çivi yazılı metinlerde de Hititlerin Anadolu'da yaşadıklarına ilişkin bir bilgi yoktur (Akurgal, 1995: 19).

Hitit devlet arşivinin Boğazköy kazılarında ortaya çıkmasıyla birlikte Hititçe ilk defa 1917 yılında Çek bilim adamı Hrozny tarafından çözülmüş ve Hititçe'nin Hint-Avrupalı bir dil olduğu anlaşılmıştır (Akurgal 1995: 18). Böylece Tevrat'ta adı geçen Hittim, Hitit, Hitti yani Hititlerin bir Kuzey Suriye ve Filistin kavmi değil Anadolu kökenli bir devlet olduğu anlaşılmıştır (Akurgal, 1995: 18).

Hititler'in Anadolu'yu yurt edinmeden önce nerede yaşadıkları ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Hititler Anadolu'ya ilk geldikleri sırada yazıyı kullanmadıkları için, onların ne zaman Anadolu'ya geldikleri de tam olarak bilinmemektedir (Ünal, 2002: 16). Bu nedenle bir Hint-Avrupa kavmi olan Hititlerin MÖ 2. bin yılın başlarında Anadolu'ya göç ettikleri varsayılır (Dinçol, 2004: 22). Hititler Anadolu'ya geldikleri sırada burada bölgeye adını veren Hattiler yaşamaktaydı (Dinçol, 2004: 22).

Hint Avrupalı kavimlerin anayurdu, Tuna'dan başlayarak Karadeniz'in kuzey kıyısı ve Kafkasların kuzey etekleri ile son zamanlarda Afganistan'a kadar uzandığı kabul edilmektedir (Ünal, 2002: 16). Kafkasya'nın Hint Avrupalı kavimlerin Anavatanı olabileceği tezi için en başta Kurgan kültürü, at yetiştiriciliği, maden teknolojisi ve at nalı ocaklar gösterilebilir (Ünal, 2002: 17).

Sayce ve Renfrew Hint Avrupalı kavimlerin en erken dönemlerden beri Anadolu'da yaşadıklarını düşünürler (Ünal, 2002:19,21).

Hint Avrupalı kavimlerin Anavatanı tartışması uzun bir süreç içerisinde devam etmektedir. Hititler'in Anadolu'ya Boğazlardan veya Kafkaslar üzerinden mi yoksa Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye üzerinden mi geldikleri hala kesin olarak bilinmemektedir (Ünal, 2002: 28). Yapılacak kazılar ve yeni buluntular ışığında Hititler'in navatanları ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler edinilecektir.

2.2. Hititlerde Konuşulan Diller

Hititler, kullandıkları dillerine göre Hint-Avrupa kökenli bir topluluktur (Dinçol, 2004: 22). Hititçe de bu dil ailesinin bilinen en eski üyesidir (Dinçol, 2004: 22).

Hititler'de konuşulan diller oldukça çeşitlilik göstermektedir. Hititler'de kullanılan ve yazıya geçmiş en az sekiz dil bilinmektedir (Ünal, 2002: 56). Bunların arasında Hititçe, çivi yazısı Luvicesi, resim yazısı Luvicesi, Palaca, Hattice, Hurrice, Sümerce ve Akadca en başta gelmektedir (Ünal, 2002: 56). Bunların dışında kullanılan veya tanınmakta olan yazı türleri arasında, Mısır resim yazısı ile Girit ve kısmen Kıta Yunanistan'da kullanılan Linear A ve Linear B sayılabilir (Ünal, 2002: 57).

Yazıya geçirilmeyen bazı eski Anadolu dillerini de kullanmış olabilirler. Bu diller arasında en azından Kaşkaca, Arzawaca, İştanuwaca, Hayaşaca ve Kizzuwatnaca söylenebilir (Ünal, 2002: 57).

2.3. Hitit Dini

Hitit dininin farklı etnik kökenlere ait birçok ögenin bir araya gelmesiyle oluştuğu görülmektedir (Alparslan, 2004: 37). Hititler, kendilerine ait kültür öğelerinin yanı sıra tanıştıkları yeni kültürlerden birçok unsuru kabul etmişlerdir (Alparslan, 2004: 37). Hititler, Anadolu kökenli ve Anadolu'nun dışından gelen yabancı tanrısallıklara inanmışlardır.

Hititler'in dinsel ve dünyevi metinlerinde kesin olarak saptanabilen en erken unsur Hatti etkisidir (Macqueen, 2001: 122). Arinnanın Güneş Tanrıçası, Hava Tanrısı Taru, Kaybolan Tanrı Telipinu ve önemli önemsiz pek çok tanrı ve tanrıça Hatti kökenlidir (Macqueen, 2001: 122).

Yabancı etkilerden en önemlisi Hurriler'dir (Macqueen, 2001: 123). Hurrili tanrılar en fazla III. Hattuşili döneminde kralın Hurrili eşi Puduhepa'nın etkisiyle artmıştır (Macqueen, 2001: 124). Hurrili etkinin en açık belirtisi Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı kabartmalarında görülebilir (Macqueen, 2001: 124). Hattuşa yakınlarındaki Yazılıkaya açık hava tapınağının özel bir konumu ve önemi vardır. Aslında dört ayrı bölümden oluşan tabii kayalığın sadece iki kısmı kabartmaya elverişlidir ve ayinleri yapacak kadar geniştir (Ünal, 2002: 87). Tanrı ve tanrıçalar düzeltilmiş tabii kaya yüzeyi üzerine kabartma olarak işlenmiştir. İki esas odadan oluşan bu mekanda Hitit İmparatorluk Çağında söz sahibi olmuş belli başlı tanrıların kabartmaları yapılmıştır (Ünal, 2002: 87). Kabartmaların üzerinde yer alan hiyerogliflerde birçok tanrının ve tanrıçanın adı okunabilmektedir (Ünal, 2002: 87) Burada Hitit Panteonundan derlenen tanrılar Hurri tören düzeninde yer almış ve Hurrice adlar almıştır (Macqueen, 2001: 122).

A odası denilen büyük galerinin duvarlarında, biri tanrılardan diğeri tanrıçalardan oluşan iki grup, odanın kuzey duvarında birleşmektedir (Macqueen, 2001: 139). Bu noktada konumları ve büyüklükleriyle önemleri vurgulanan baş tanrı ve tanrıça birbirine bakmaktadır (Macqueen, 2001: 139). Alayın sağ kolunun doğu duvarında büyük boyutlu yanındaki kartuşu nedeniyle Hitit Kralı IV. Tuthalya olduğu anlaşılan kabartma bulunmaktadır (Macqueen, 2001: 139). Onun arkasında, kanatlı aslan başlı bir çift demonun

betimlendiği dar bir geçitten küçük galeriye yani B odasına girilir (Macqueen, 2001: 139).

Yan galeride 12 tanrı ve ayrıca Koruyucu Tanrısı Şarumma'nın himayesinde Kral IV. Tuthalya, kılıç şeklinde yeraltı tanrısı Nergal ve adak nişleri bulunmaktadır (Ünal, 2002: 87).

Hitit dininde tanrılar, tıpkı insanlar gibidir (Ünal, 2002: 80). Fiziki şekilleri insan gibi olduğu kadar tüm insani özellikleri de üzerlerinde taşımaktadırlar. Tanrılar, tıpkı insanlar gibi yiyip içiyor, aralarında kavga ediyor, birbirleriyle evleniyor ve çocuk sahibi oluyordu (Alparslan, 2004: 37).

Hitit tanrılarını heykel, kaya kabartmaları, orthostat, figürin, kabartmalı vazolar, mühürler ve diğer arkeolojik buluntuların yanında, Hitit tanrılarının ikonografisinin yer aldığı metinlerden tanrı tasvirlerini tanımaktayız (Ünal, 2002: 81).

Hitit tapınakları, insanların tanrılarına tapındıkları bayramlarını kutladıkları tanrı heykelleri ve diğer kıymetli eşyalarını sakladıkları yapılardır (Ünal, 2002: 84). Ayrıca tapınaklar, tanrılarının yeryüzünde buldukları sırada geçici olarak ikamet ettikleri yerlerdir ama Hitit inancına göre tanrılarının asıl oturdukları yerler, böyle insan yapıları değildi, onlar göklerde oturuyorlardı (Ünal, 2002: 85).

Birçok Hitit kentinde, tapınak olduğu düşünülen mimari yapılar açığa çıkarılmıştır. En başta Hattuşa olmak üzere Alacahöyük, İnandık, Kuşaklı, Maşathöyük ve Ortaköy'de ortaya çıkarılan büyük boyuttaki tapınakların yanı sıra saraylarda da görkemli tapınaklar bulunmaktadır (Ünal, 2002: 87). Hattuşa, özellikle imparatorluk dönemiyle birlikte bir kült merkezi haline gelmektedir (Ünal, 2002: 87).

2.4. Hitit Krallarının Kıyafetleri

Hitit kralları ayak bileklerine kadar inen uzun bir elbiseden oluşan özel bir cübbe ve uçları yukarı kalkık ayakkabı ile başlık giyerler (Gurney, 1990: 62). Hilal kabzalı kılıç ve ellerinde krallık alameti olan lituus taşırlardı (Alp, 1948: 10).

Tasvirli sanat eserlerinin dışında yazılı belgelerden de Hitit krallarının kıyafetleri ile ilgili bilgiler edinilmektedir (Goetze, 1947: 176-185).

Bir bayram merasiminde, "Banyo yaptıktan sonra, bayram elbisesini (^{TUG2}kušiši; Goetze, 1947: 177-178), beyaz veya siyah ayakkabılarını giyiyor ve altın veya gümüş küpelerini (HUB.Bİ) takıyor." yazmaktadır (Alp, 1948: 310-311).

Bir başka metin, kralın bir takımı sarı, bir takımı kırmızı, bir takımı parlak taş renginden üç çift bayram elbisesi olduğundan bahseder (Alp, 1948: 312).

II. Murşili'nin bir metninde, "Fakat kefarete öküzüne [el(im)i koyduğum günde], onu [gönderdikleri günde o elbiseleri de ta[mamı ile] kemer, kama, ayakkabılarla birlikte ile gönderdiler ve onları (tanrıya) götürdüler." yazmaktadır (Alp, 1948: 312).

Bu yazılı belgeler aracılığıyla kralın farklı renklerde bayram elbiselerinin ve ayakkabılarının olduğu görülmektedir. Ayrıca, elbisesini tamamlayan kemer ve kama taşıdığı da anlaşılmaktadır.

Yazılı belgelerdeki kral kıyafetleri, tasvirli sanat eserlerindeki cübbeli kral kıyafetleriyle paralellik gösterir.

Hitit krallarının Fraktin Kaya Anıtında olduğu gibi farklı bir kıyafeti daha vardır. Burada krallar, kısa etekli ve ucu yukarı kalkık ayakkabılıdır (Alp, 2003: 20). Boynuzlu başlık ve bazen de hilal kabzalı kılıç taşırlar. Krallar genellikle ok ile yay, bazen de mızrakla gösterilmektedir. Alp'e göre (2003: 20) kralın giydiği kısa etek savaş giysisi, uzun cübbe de tören kıyafetidir.

Ensert'e göre (2005a: 297) krallar öldükten sonra tanrı gibi boynuzlu başlıkla ve diğer tanrıların giydiklerine benzer kıyafetle gösterilmektedir.

2.4. Hitit Tanrılarının Kıyafetleri

Hitit üslubunda insan şeklinde düşündükleri tanrı ve tanrıçaların giysileri belirlenmiştir. Tanrıçalar genellikle disk, bazen silindirik başlık, uzun etek, ucu kıvrık ayakkabı ve uzun kollu giysiler giyerlerdi (Emre, 2004: 50).

Tanrılar, çoğunlukla sivri külah biçimli boynuzlu başlıklarla tasvir edilirdi. Tanrılarının kıyafetleri, içe giyilen ve diz kapaklarını örtmeyen kısa etek, ender olarak manto olarak ifade edilen üstlük ve sivri uçlu ayakkabılardır (Emre, 2004: 50).

3. HITİT SİYASİ TARİHİ

Uzun egemenliği süresince Hitit Devleti'ne Hattuşa (Boğazköy) başkentlik yapmıştır. Merkezi bölge, Kızılırmak kavsinin içi ve belki biraz batısıdır (Hatti bölgesi).

Hitit siyasi tarihi kendi içerisinde dört döneme ayrılmaktadır. Bunlar Erken Hitit (MÖ 1650-1500), Orta Hitit (MÖ 1500-1380), Hitit İmparatorluk (MÖ 1380-1200) ve Geç Hitit Dönemleridir (MÖ 1200-650).

3.1. Erken Hitit Dönemi (MÖ 1650-1500)

Hattuşa çivi yazılı arşivlerine göre, ilk kral Hattice Labarna, Hükümdar unvanını taşıyan I. Hattuşili'dir (Ünal 2002: 66). Daha önceki kralların varlığı tamamen kuşkuludur (Ünal, 2002: 66). Ayrıca I. Hattuşili'nin ilk Hitit büyük kralı sayılmasının nedeni, onun Anadolu sınırları dışına taşan yayılımcı bir politika izlemesi olabilir (Dinçol, 2004: 26).

I. Hattuşili, yeğeni Murşili'yi evlatlık edinmiş ve onu veliaht ilan etmiştir (Dinçol, 2004: 26). I. Murşili, tahta geçmesinin ardından Halep'i (Hapla) egemenlik altına almıştır (Dinçol, 2004: 26). Ayrıca zayıflamış Eski Babil Devletini yıkıp, Eski Babil Dönemine son vermiştir ve başkent Babil'i işgal etmiştir (Ünal, 2002: 70). Babil'in işgalinin en önemli özelliklerinden biri, Hititlerin medeni Mezopotamya toprakları içerisine girmiş olmasıdır (Ünal, 2002: 70). I. Murşili'nin Babil seferinin ardından eniştesi Hantili tarafından öldürülmesiyle, hükümdarlık için uzun süren cinayetler dizisi başlar (Ünal, 2002: 70). Bu dönem içerisinde Hitit Devletinin gittikçe azalan siyasi ve askeri gücü iç sorunların çözümüne harcanır (Dinçol, 2004: 27).

Krallığın birkaç kez el değiştirmesinin ardından MÖ 1525 yılı civarında Telipinu tahta geçmiştir (Dinçol, 2004: 27). Kral Telipinu tahta geçtikten sonra Anadolu'da eyalet sistemini kurup, Hitit idari teşkilatını yapılandırmıştır (Ünal, 2002: 72). Telipinu, taht kavgalarında yaşanan cinayetleri engellemek amacıyla bir ferman yayınlamış ve veraseti belirli kurallara bağlamıştır (Ünal, 2002: 72). Ana soyunu yada baba soyunu izleyen

kral olma sırasının uyum içine sokulmaya çalışıldığı bu yasa Telipinu'dan sonra tekrar bozulmuştur (Dinçol, 2004: 27). Telipinu'nun ölümünün ardından hanedanlık için tekrar bir kargaşa dönemi başlamıştır.

3.2. Orta Hitit Dönemi (MÖ 1500-1380)

Belli bir siyasi istikrarsızlık döneminin ardından I. Tuthalya'nın tahta çıkması ile Orta Hitit Dönemi (MÖ 1460) başlar (Ünal, 2002: 73). Orta Hitit Döneminde en fazla tarihi belgeye sahip olan krallar, I. Tuthalya ve oğlu I. Arnuwanda'dır (Ünal, 2002: 73). Bu iki kral da güçlerini Anadolu dışı seferler yerine Anadolu birliğini sağlamak için kullanmışlardır (Ünal, 2002: 73). Arnuwanda'dan sonra oğlu II. Tuthalya tahta geçer (Dinçol, 2004: 28). Kral II. Tuthalya ve Kraliçe Taduhepa çiftinin Genç Tuthalya adını taşıyan oğulları tahta geçmeden kardeşi I. Şuppiluliuma tarafından öldürülmüştür (Dinçol, 2004: 28).

3.3. Hitit İmparatorluk Dönemi (MÖ 1380-1200)

Hitit tahtına geçen I. Şuppiluliuma (MÖ 1380/70- 1345) devleti, imparatorluk haline dönüştürmüştür (Dinçol, 2004: 28). Bu dönemde Hitit Krallığı tekrar genişlemeye başlamıştır (Dinçol, 2004: 28).

I. Şuppiluliuma'dan sonra tahta geçen oğlu II. Arnuwanda'nın kısa bir süre içinde vebadan ölmesinin ardından, kardeşi II. Murşili tahtı devralmıştır (Ünal, 2002: 78).

II. Murşili (MÖ 1343- 1310) uzun süren hükümdarlığı süresince Anadolu birliğini kurmaya çalışmıştır (Ünal, 2002: 78). II. Murşili, yazı yazdırmayı çok seven bir kraldı. Babasının hayatını ve kendi seferlerini tüm ayrıntılarıyla anlatmaktadır. II. Murşili, bu dönemde büyük bir veba salgını ve çıkan isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır (Ünal, 2002: 79).

II. Murşili'nin ardından oğlu II. Muvatalli tahta geçmiştir, diğer oğlu III. Hattuşili de ordu komutanı olmuştur (Ünal, 2002: 79).

İki kardeş arasındaki taht kavgası yüzünden II. Muvatalli Konya Ovası civarında bir yerlerde bulunduğu düşünülen Tarhundaşşa kentine taşınmış ve ayrı bir krallık oluşturmuştur (Ünal, 2002: 79).

Bu taşınma açık olarak ifade edilmemiş olsa da ülkenin idaresi Aşağı Ülke ve Yukarı Ülke olarak ikiye ayrılmaktadır (Dinçol, 2004: 35).

Kral II. Muvatalli'nin asıl uğraştığı konu, Mısır cephesiydi (Ünal, 2002: 80). Kuzey Suriye'de Amurru kralının Mısır hükümranlığını kabul etmesiyle iki devlet arasında bir çatışma kaçınılmaz olmuştu, sonunda II. Ramses'in beşinci saltanat yılında Hititler ve Mısırlılar arasında Kadeş Savaşı (MÖ 1284) meydana gelmiştir (Ünal, 2002: 80). Mısır ordularının sayıca üstünlüğüne rağmen, Hititlerin savaşı kazandığı düşünülmektedir (Ünal, 2002: 80).

Kral II. Muvatalli'nin anısına Adana Sirkeli yakınlarında Ceyhan Irmağı kenarındaki bir kaya üzerine kabartması yapılmış olduğu için, kralın savaş dönüşünde yaralanıp öldüğü düşünülmektedir (Ünal, 2002: 80).

III. Hattuşili, Mısır'dan dönüş yolu üzerinde Lawazantiya kentinde Hurrili bir rahip olan Pentipşarri'nin kızı Puduhepa ile evlenmiştir (Ünal, 2002: 82).

Sonra, tahta kral olarak II. Muvatallinin oğlu III. Murşili (Urhi Teşup) çıkmıştır. Babasının başkentlik yaptığı Tarhundaşşa'yı tekrar Hattuşa'ya aldıysa da amcası Hattuşili ile anlaşmamıştır (Ünal, 2002: 82). III. Hattuşili askeri gücünü kullanarak III. Murşili'yi tahtan uzaklaştırıp, yönetimi geri almıştır (Dinçol, 2004: 36).

III. Hattuşili, iyi bir diplomat ve uluslararası politik dengeleri kullanmasını iyi bilen bir devlet adamıydı. Kral, Kadeş Savaşından sonra gerginliği bitiren ve ebedi barışın ve ebedi kardeşliğin antlaşması olan Kadeş Antlaşması (MÖ 1270) ile Mısır-Hitit ilişkisini düzeltmiştir (Dinçol, 2004: 36). III. Hattuşili'nin saltanatı büyük çapta barış ve imar çağıdır.

III. Murşili'den boşalan Tarhundaşşa Krallığına Muvatalli'nin diğer oğlu Kurunta sahip çıkmıştır (Ünal, 2002: 82).

III. Hattuşili'nin ardından IV. Tuthalya, babasının yerine krallık koltuğuna oturmuştur. IV. Tuthalya Döneminde Hattuşa, geniş çapta imar

edilmiş, çok sayıda yeni tapınaklar yapılmış, devlet arşivleri yeniden düzenlenmiş, bozulan kırılan tabletler yeniden kopya edilmiş ve özenle arşivlenmiştir (Ünal, 2002: 82).

IV. Tuthalya Döneminden sonra gelen Kral III. Arnuwanda hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır (Ünal, 2002: 82). III. Arnuwanda Döneminden sonra kral olan II. Şuppiluliuma'nın krallık zamanı çöküş ve yıkılış dönemidir (Ünal, 2002: 82). Hitit İmparatorluğu, II. Şuppiluliuma Döneminde meydana gelen kuraklık, göç dalgası (Dinçol, 2004: 47) ve Anadolu halkının önderlik ettiği ayaklanmalar (Ünal, 2002: 84) ayrıca kuzey kavimleri yada Deniz Kavimleri denilen yağmacı topluluk tarafından yıkılmış olmalıdır (Akurgal, 1995: 65). Bu nedenlerin dışında bir Hitit metninde Anadolu'nun güneydoğusunda Mita (Frig Kralı Midas olabilir) adlı kraldan bahsedilmektedir (Akurgal, 1995: 65). Belki de Hititlerden sonra Orta Anadolu'da ortaya çıkan Frig Devleti'nin de yıkımda bir etkisi vardır.

Böylece Hitit İmparatorluğu, tarih sahnesinden çekilmiş ve Geç Hitit Dönemi başlamıştır.

3.4. Geç Hitit Dönemi (MÖ 1200- 700).

Geç Hititler, Hititlerin yıkılmasının ardından imparatorluğun güneydoğu eyaletlerinde, Hitit kültürünün en az beş yüz yıl süren devamı niteliğindedir (Gurney, 2001: 43).

Geç Hitit Krallıkları ile ilgili bilgileri, genellikle Asur kaynaklarından edinmekteyiz. Bazı Asur kaynaklarında Suriye ve Toros Dağları Bölgesi, Hatti ülkesiyle temsil edilmeye devam edilmiştir ve buradaki krallar Şapalulme, Mutallu, Katuzili ve Lubarna gibi isimlerle (Şuppiluliuma, Muvatalli, Hattuşili, Labarna) anılmaktadır (Gurney, 2001: 43). Ayrıca bu krallıklar, üzerlerinde Hitit Hiyeroglifleriyle yazılmış kaya anıtları ve orthostatlar yapmışlardır (Gurney, 2001: 44).

Hitit kültürü ve gelenekleri Malatya'dan Filistin sınırlarına kadar olan bölgede, bölgenin tamamı Asur İmparatorluğu'nun parçası oluncaya kadar devam etmiştir (Gurney, 2001: 44).

Geç Hitit krallıkları, tek bir önderin idaresinde örgütlenmiş değildir ve Hitit İmparatorluk Döneminin yıkılması sonucu, birçok bağımsız küçük krallıkların ortaya çıkmasıyla oluşmaktadır (Gurney, 2001: 44). Toros Dağlarında ve Tuvana Platosunun güney sınırlarındaki Tuna, Hupışna, Sinuktu ve İstunda kentleri devlet olamayacak kadar küçüktür (Gurney, 2001: 44). Bu bölgenin kuzeyinde ise Tabal Konfederasyonu vardı (Gurney, 2001: 44).

Günümüzün modern Malatya'sı, tarihte ilk kez Milid, Maraş ise Marqasi ismiyle geçmekteydi ve Milid, Kammanu; Marqasi de Gurgum Devletinin başkentiydi (Gurney, 2001: 44). Milid'in güneyinde, aşağıda Fırat'a kadar genişleyen bir bölgede Kummukh, yine buranın güneyinde önemli kent ve krallık olan Karkamış vardı (Gurney, 2001: 44). Karkamış ve Gurgum Krallıkları arasında Arpad Krallığı bulunuyordu (Gurney, 2001: 44). Arpad'ın batısında İskenderun Körfezine kadar uzanan bölgede başkenti Zincirli olan Sam'al Devleti bulunuyordu, ayrıca Halep Bölgesi de bir başka krallıktı (Gurney, 2001: 44).

En güneyde batı sahilinde kendine bağlı birkaç beyliği olan güçlü Hamat Krallığı vardır (Gurney, 2001: 44). Son olarak Fırat Nehrinin doğusunda Karkamış'tan kısa bir mesafe ileride merkezi Til Barsip olan şimdi Tell Ahmar denen yerde bir krallık daha yer almaktaydı.

Bu krallıklar, kendileriyle ilgili fazla yazılı belge bırakmamışlardır, genellikle bulunan hiyeroglif yazıtlarda kralların isimleri ve birtakım ithaflar görülmektedir (Gurney, 2001: 44).

Bu prensliklerle ilgili bilgilere, ancak MÖ 8. yy sonuna kadar rastlanmaktadır. Böylece Hititler, Geç Hitit Prenslikleriyle birlikte MÖ 8. yy sonuna kadar tarih sahnesinde kalmışlardır.

ÜÇÜNCÜ KESİM

HİTİT SANATINDA LİTUUS

4. LİTUUS TASVİRLERİ

Hitit Sanatında, Erken Hitit Döneminden başlayarak, Hitit İmparatorluk ve Geç Hitit Dönemlerinde lituuslar, farklı tasvirli sanat eserleri üzerinde görülmektedir.

4.1. Erken Hitit Dönemi Sanatında Lituus Tasvirleri

Erken Hitit Döneminde dört vazo ve iki mühür üzerinde Lituus tasvirleri bulunmaktadır. Lituusun Hitit Uygarlığının ilk dönemlerinden itibaren kullanılmış olduğu bu eserlerle anlaşılmaktadır.

4.1.1. Vazolar Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Erken Hitit Dönemine tarihlenen İnandık, Bitik ve Hüseyindedede 1 ve 2 Vazoları üzerinde lituus tasvirleri bulunmaktadır. Bu lituusların hepsi, kıvrık kısımları yukarıya bakacak şekilde tutulmaktadır.

4.1.1.1. İnandık Vazosu

Çankırı İnandıktepe'de bulunan İnandık Kabartmalı Vazosu (çizim 1a) koyu kırmızı renkte astarlı, parlak açkılı, uzun içbükey silindir boyunludur (Özgüç, T. 2004: 25). Geniş ağız kenarlarının ortasını çeviren içi boş borunun iki ucu ağız kenarının üzerine yapılmış tekneye açılır (Özgüç, T. 2004: 25). Tekneye konulan içki, borunun iki ucundan boğa başlarının ağızlarından vazounun içine akar (Özgüç, T., 2004: 25). Vazo, dördü kabartmalı geniş friz ve ikisi geometrik bezemeli dar frizle süslüdür. Kalıpta dökülen kabartmalar, frizlere yapıştırılmışlardır (Özgüç, T., 2004: 25).

Vazoda dini bir tören olan kutsal izdivaç ritüelinin safhaları, başlangıcından sonuna kadar çeşitli sahneler halinde tasvir edilmiştir (Özgüç, T., 1988: 24). Ritüelde kutsal evliliği anlatan ve bu vesile ile müzik eşliğinde yapılan gösteri ile şenlikler, kurban ve ziyafet sahneleri anlatılmaktadır (Alp, 1999: 18). Elinde lituus tutan figür, alttan üçüncü frizde yer almaktadır.

Üçüncü frizi (çizim 1b), mabede ve onun arkasındaki yatağın üzerinde oturan kadın ve erkek figürüne doğru ilerleyen alay oluşturur. Bu alayın beşinci sırasında sağ elinde, sağ omzuna dayadığı lituus tutan bir figür bulunmaktadır. Figür, uzun elbiselidir ve ayakkabıları kırmızıdır. Alp (1999: 20), burada yer alan görevlinin rahip olabileceğinden bahsetmektedir. Ayrıca bu figürün hemen arkasında aynı şekilde tasvir edilmiş fakat elinde lituus olmayan başka bir figür daha bulunmaktadır.

4.1.1.2. Hüseyindedede Vazosu 1

Hüseyindedede Vazosu (çizim 2), Hüseyindedede Tepesinde yapılan kurtarma kazısı sonucunda bulunmuştur (Sipahi, Yıldırım, 2004: 53). Vazo, yumurta gövdeli ve kulpsuzdur. Kabartmalar, vazunun ağız kısmına yakın bir bölümde tek bir frizden oluşmaktadır.

Hüseyindedede Vazosu üzerinde sahnelenen bu tek frizde müzisyenler, dansçılar ve bir boğanın sırtından geriye doğru yapılan ters atlama sahnesini içeren bir kült töreni anlatılmaktadır. Frizde ilk iki figür el ele tutuşmuş dansçılardan oluşur (Sipahi, 2001: 108). Onların önünde duran diğer beş figürden ikisi yere çömelmiş diğer üçü ayakta duran müzisyenlerden oluşmaktadır. 8-14. figürler ise boğanın ve akrobatların etrafını çevirmiş iki müzisyenden oluşmaktadır.

Lituus tutan figür, boğanın hemen önünde durmaktadır. Bu figür, lituus yukarı doğru kaldırır fakat İnandık, Bitik, Hüseyindedede 2 vazolarında olduğu gibi omzuna yaslamamaktadır. Ancak bu nesnenin lituus olup olmadığı tartışmalıdır. Savaş (2002: 154), bu tasvirin ^{GIS}GIDRU yani demir asa olduğunu ve bununla önünde duran boğaya vurduğunu bir Hitit metnine göre açıklamaktadır. Sipahi'ye göre (2001: 113) bu obje değnek yada çingiraktı ve dansçıları

müzikali yönetmekte kullanılmaktaydı.

4.1.1.3. Hüseyindedede Vazosu 2

Çorum Müzesinde korunan vazo (resim 1), Hüseyindedede'de yapılan kazılar ve parçaları şahıslardan toplanılarak tamamlanmaya çalışılmıştır (Yıldırım, 2005: 761, 762). Eser, silindir boyunlu oval gövdeli dikey kulplu ve yuvarlak diplidir (Yıldırım, 2005: 763). Vazonun ağız kenarında, içi boş boru buna bağlı boğa başları ve dikdörtgen tekne yer almaktadır ve buraya konulan sıvı kanallar yardımıyla boğa başlarından geçerek vazonun içine akmaktadır (Yıldırım, 2005: 763).

Vazonun üzerine kabartmalar şeklinde dört friz yerleştirilmiştir (Yıldırım, 2005: 763). Lituuslu figür vazonun, en geniş ve gösterişli kült sahnelerini oluşturan alttan üçüncü frizinde bulunur (Yıldırım, 2005: 763). Frizde işlenen konu, küçük detaylar dışında İnanlık Vazosuyla paralellik gösterir (Yıldırım, 2005: 763). İlerleyen alayın ilk figürlerini müzisyenler oluşturur (Yıldırım, 2005: 766). Aynı sırada müzisyenlerin önünde iki uzun giysili figür bulunur (Yıldırım, 2005: 766). Bu figürler, aynen İnanlıktepe Vazosundaki şekliyle yer almaktadır (Yıldırım, 2005: 766). Öndeki figür, sağ eliyle omzunda taşır şekilde lituus tutar (Yıldırım, 2005: 766). Arkasındaki figürün eli de dua jesti şeklindedir (Yıldırım, 2005: 766). Bu figürlerin önünde elinde bir kült objesi taşıyan bir kadın ve kılıç taşıyan figürler bulunur (Yıldırım, 2005: 766). Daha sonra, bir mabet ve yanında bir sunak yer almaktadır (Yıldırım, 2005: 766). Mabet ve sunağın ardından kutsal evliliğin hazırlığı konu edilmiştir.

4.1.1.4. Bitik Vazosu

Bitik vazosu (çizim 4), kerpiç yapılmak için açılan bir çukurda rastlantısal olarak bulunmuştur (Özgüç, T., 1958: 2). Vazo bir büyük, üç küçük parçanın birleşmesiyle oluşur (Özgüç, T., 1958: 2). Vazo, silindir boyunlu, geniş ağızlı, yumurta gövdeli ve dört şerit kulpludur (Özgüç, T.,

1958: 2).

Vazo, üst üste üç frizden oluşur. Vazonun ana konusu kutsal evlenme (Hieros Gamos) sahnesidir (Akurgal, 1995: lev. 30). Lituus taşıyan figür, ikinci frizde bulunmaktadır. Bu frizde kurban taşıma sahnesi yer alır (Özgüç, T., 1958: 3). Sahnede yer alan altı insan kabartmasının yalnızca ikisi korunmuştur (Özgüç, T., 1958: 3). Burada yer alan figürlerin hepsi sol bacakları ileriye doğru adım atar şekilde tasvir edilmiştir (Özgüç, T., 1958: 3). Baş ve gövdesi profilden gösterilmiş ilk figür, belinde yumurta gövdeli bir testi taşır (Özgüç, T., 1958: 3). Figür, ileri uzattığı sol elini dua jesti şeklinde yukarı kaldırmaktadır (Özgüç, T., 1958: 3). Başı ve bacakları profilden, göğsü cepheden yapılmış ikinci figür, iki eliyle çift kulplu derin bir çanak taşır (Özgüç, T., 1958: 3). Sadece bacakları ve elbisesinin bir kısmı korunan üçüncü figür de T. Özgüç'e göre (1958: 3) bir kap taşımaktadır. Dördüncü kabartmanın sadece başı ve dua jestinde tuttuğu eli görülür (Özgüç, T., 1958: 3) Frizin oldukça tahrip olmuş beşinci ve altıncı figürlerinin omuzlarında kısa lituuslar bulunur. T. Özgüç (1958: 7,8), buradaki lituusların topuz olma ihtimallerinin olmadığını belirtir.

4.1.2. Mühürler Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Erken Hitit Dönemine tarihlenen Aydın ve Tyskiewicz Mühürleri üzerinde lituus taşıyan figürler bulunmaktadır. Her iki mühürde yer alan sahneler ve lituuslar birbirine oldukça benzemektedir.

4.1.2.1. Aydın Mührü

Erken Hitit Dönemi başlarına tarihlenen Aydın Mühründe (çizim 5) üç sahne bulunur. Mühürde genel olarak tanrıya yapılan libasyon sahnesi vardır.

Lituuslu figürler, birinci sahnede yer almaktadır. Burada tahtına oturmuş tanrı EA, sol elinde üç lituus, sağ elinde bir orak tutar (Alp, 1999: 49). Karşısında iki yüzlü veziri Usmu, libasyon yaparken gösterilmiştir.

Vezirin arkasında, ikisi pileli uzun, diğeri kısa etek giyen üç tanrının bellerinde mızrak ve lituus bulunmaktadır (Alp, 1999: 49).

4.1.2.2. Tyskiewicz Mührü

Boston Güzel Sanatlar Müzesinde korunan Tyskiewicz Mühründe (çizim 6) iki sahne bulunmaktadır. Mührün konusu, genel olarak tanrıya libasyon sahnesi ve ölü yakma merasimidir.

Lituus tasvirlerinin bulunduğu birinci sahnede tahtında oturan, kaldırdığı sağ elinde kadeh, sol elinde üç lituus tutan tanrı EA ve bu tanrının karşısında iki yüzlü veziri Usmu bulunmaktadır (Alp, 1999: 43). Vezirin arkasında baş tanrıya doğru ilerleyen sağ elleri dua jesti şeklinde kalkmış sol ellerinde birer hançer tutan üç tanrı bulunur. Bellerinden öne doğru bir lituus sarkmaktadır (Alp, 1999: 44). Bu tanrıların arkasında uzakta tanrıça İştâr bulunur (Alp, 1999: 44).

4.2. Hitit İmparatorluk Dönemi Sanatında Lituus Tasvirleri

Hititlerin en parlak devrinin yaşandığı imparatorluk döneminde lituus tasvirleri, törensel içki kapları, kabartmalı taş eserler, mühürler, heykeller, heykelcikler ile bir levha ve stel üzerinde yer almaktadır.

4.2.1. Törensel İçki Kapları Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Gümüştan yumruk ve geyik biçimli törensel içki kapları üzerindeki frizlerde lituus tasvirleri bulunmaktadır.

4.2.1.1. Yumruk Biçimli Törensel İçki Kabı

Eser, Boston Güzel Sanatlar Müzesinde korunan gümüştan, dua için yumruk biçimli içki kabıdır (çizim 6). Kabın üzerindeki frizde tanrıya libasyon yapılmakta ve kutsal ekmek sunulmaktadır.

Sahnedeki ilk figür tanrıdır (Güterbock, Kendall, 1995: 47). Tanrının önünde yularını tuttuğu bir boğa bulunur. Tanrı ve boğanın önünde yüksek bir sunak yer alır (Güterbock, Kendall, 1995: 47).

Sunağın hemen önünde yüzü sunağa doğru dönük bir erkek figürü bulunur. Erkek figürü, uzun elbiseli ve yuvarlak başlıklıdır. Sağ eliyle sunağa doğru libasyon yapar. Erkek figürü, sol eliyle lituus tutmaktadır. Figürün başının hemen üzerinde ve sol tarafında "Büyük Kral Tuthalya" hiyeroglif yazısı yer alır (Güterbock, Kendall, 1995: 56). Kralın arkasında sunağa doğru yönelmiş figürler bulunur (Güterbock, Kendall, 1995: 56). Bu figürlerden ilk ikisi tanrıya içki ve ekmek sunar. Bu figürleri izleyen diğer üç figür, müzisyenlerden oluşmaktadır. Müzisyenlerin arkasında elinde asa tutan bu figür, Alp'e göre (1999: 29) metinlerde adı geçen asa adamıdır.

En arkadaki figür, Kendall'a göre (1995: 54) bir bitki tanrısıdır. Alp'e göre (1999: 29) ise bu figür, herhangi bir tanrı değil Tuthalya'nın hayvan maskeli halidir.

4.2.1.2. Geyik Biçimli Törensel İçki Kabı

Metropolitan Sanat Müzesinde bulunan (çizim 7), geyik biçiminde gümüşten törensel içki kabıdır (Akurgal, 1995: şek. 27). Gümüşten törensel içki kabı kulpludur ve içi boş bir şekilde yapılmıştır (Darga, 1992: 39). Kap baş, boyun ve gövdenin altına kıvrılmış iki bacadan oluşur (Darga, 1992: 39). Törensel içki kabı, protom şeklindeki gövdenin ve baş kısmının birbirine eklenmesiyle meydana gelmektedir (Darga, 1992: 39). Boynuzlar ve kulaklar ayrı yapıp kabın üzerine tutturulmuştur (Darga, 1992: 39).

Geyik biçimli kabın geniş ağız kenarında 4,5 cm eninde bir friz yer alır (Darga, 1992: 39). Frizde çapraz bacaklı bir sandalyede oturan uzun giysili tanrısal bir figür, onun önünde geyiğin sırtında ayakta duran ve bir elinde atmaca diğer elinde lituus taşıyan kısa elbiseli genç erkek tanrı tasviri görülür. Bu iki tanrının önünde, ikisi ayakta biri diz çökmüş üç erkek figürü bulunmaktadır. Bu grubun öndeki figürü, olasılıkla kral-başrahip olan figür, bir eliyle yüksek ayaklı gaga ağızlı bir testiyle yere libasyon yapmakta, diğer elini de dua jesti şeklinde yukarı kaldırmaktadır (Darga, 1992: 39). Arkasındaki ikinci figür, yukarı kaldırdığı eliyle ekmek taşır (Darga, 1992: 39). Yere diz çökmüş son figür, sağ eliyle bir vazo tutarken diğer elini de dua jesti şeklinde yukarı kaldırır (Darga, 1992: 39).

Bir tapınma sahnesini oluşturan bu betimlemelerin arkasında hayat ağacı ve ayaklarını toplayarak uyuyan bir geyik bulunur (Darga, 1992: 39). Geyiğin üst kısmında duvara asılmış ve içinde ok bulunan okdanlık ile onun yanında kalkan ya da tulum bulunur (Darga, 1992: 39). Geyiğin ön kısmında yere saplanmış iki ok yer alır.

Oturan tanrının üzerindeki hiyeroglif yazıt "Astapi", geyik üzerindeki tanrının adı ^DLAMA, kırların koruyucu tanrısı, olarak okunmuştur (Darga, 1992: 39; Taracha, 1996: 72-73).

4.2.2. Kaya Anıtları Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Hitit kaya anıtları arasındaki Fraktin Kaya Anıtı ve Sirkeli Kaya Anıtı üzerindeki kabartmalarda lituus tasvirleri bulunmaktadır.

4.2.2.1. Fraktin Kaya Anıtı

Anıt, Kayseri ilinin Develi ilçesinin eski adı Fraktin, yeni adı Gümüşören beldesi sınırları içerisinde yer alır. Fraktin Kaya Anıtı (çizim 8a), sert bir kaya üzerine friz şeklinde işlenmiştir (Kohlmeyer, 1983: 71-72). Anıt, üç bölümden oluşmaktadır. İkisinde figüratif sahneler, üçüncüsünde hiyeroglif yazıt bulunur.

En sağdaki üçüncü bölümde yer alan hiyeroglif yazıtı, Güterbock (1978: 130) “Kazuwana (Kizzuwatna) memleketinin kızı, tanrı(lar) (tarafından) sevilir/sevilen” şeklinde; Woudhuizen (1996: 192) ise “Kizzuwatna’nın kızı, tanrısallaştı (tanrı oldu)” şeklinde okumuştur.

Ortadaki ikinci sahnede (çizim 8b) soldaki kadın figürü, karşısındaki tanrıçaya libasyon yaparken betimlenmiştir. Yazıtlar sayesinde soldaki kadının Puduhepa (Gelb, 1939: 289), sağdaki tanrıçanın da Hepat (Güterbock, 1978:130) olduğu anlaşılmıştır.

İlk sahnedeki (çizim 8c) tanrı figürünün yanındaki hiyeroglif yazıt Meriggi (1975: 309) tarafından Fırtına Tanrısı (tarhunt) olarak okunmuştur. Karşısındaki erkek figürünün üzerindeki yazıt ise Güterbock (1978: 130), “Büyük Kral Hattuşili Büyük Kral” olarak okumuştur ve böylece bu figürün III. Hattuşili olduğu anlaşılmıştır.

Tanrı ve kralın yüzleri birbirine dönüktür, kıyafetleri ve başlıkları birbirinin aynıdır. Hattuşili karşısındaki tanrıya libasyon yapmaktadır. Fırtına Tanrısı, sağ eliyle sağ omzuna dayadığı lituus taşır. Tanrının öne uzattığı diğer eli üzerinde iyilik sağlık anlamına gelen üçgen bir obje bulunur.

Alexander’a göre (1998: 17) burada iki önemli unsur vardır. Birincisi, kralın kıyafetinin tanrısallığının vurgulanması ve diğeri, tanrının lituusla betimlenmesidir (Alexander, 1998: 17). Alexander (1998: 17), tanrı ve kral

arasındaki yüz yüze ilişkiyi ve kıyafetlerinin benzerliğini, hükümdarın tanrısallık fikrini arttırması ve propagandasını yapması şeklinde yorumlamış, ayrıca III. Hattuşili'nin kıyafetinin başarılı bir askeri lider gibi olmasının nedenini kendisinden önceki Büyük Kral III. Murşili'nin gücüne el koymak istemesi olarak açıklamıştır.

Alexander (1998: 18), Fırtına Tanrısının elinde tuttuğu lituus Zimrilim'in atanması töreni (investiture) sahnesine benzeterek, törende krala vererek kralı meşrulaştırdığını belirtmektedir.

4.2.2.2. Sirkeli Kaya Anıtı

Sirkeli Kaya Anıtı (çizim 9), Adana'da Sirkeli yakınlarında bulunmaktadır. Burada yer alan kaya üzerinde Kral Muvatalli betimlenmiştir (Akurgal, 1995: şek. 64; Bittel, ve diğ., 1967: 25).

Kral yuvarlak başlıklı uzun mantolu, ucu kıvrık ayakkabılıdır ve sağ elini dua jesti şeklinde yukarı kaldırırken sol eliyle de lituus tutmaktadır (Bittel, ve diğ., 1967: 25). Anıtta Kral Muvatalli tek başına gösterilmiştir. Bu anıtın II. Muvatalli'nin savaşta yaralanıp Adana Sirkeli yakınlarında öldükten sonra yapılmış olabileceği düşünülmektedir (Ünal, 2002: 80).

Sirkeli kaya kabartmasında yer alan yazıt, "Muvatalli Büyük Kral, Kahraman, Ha(tuşi)li Büyük Kral, Kahraman" şeklinde okunmuştur (Darga, 1992: res. 178).

4.2.3. Duvar Kabartmaları ve Orthostatlar Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Hitit İmparatorluk Dönemine ait Yazılıkaya Açık Hava Mabedinde ve orthostatlar üzerinde lituus tasvirleri bulunmaktadır.

4.2.3.1. Yazılıkaya 34 no'lu Kabartma

Yazılıkaya A odasında soldan ilerleyen tanrılar sırasındaki tek, kral giysili figürdür (çizim 10). Figür, sağa dönük şekilde gösterilmiştir ve takke benzeri altta kıvrımlı başlık ve uzun bir manto giymektedir (Bittel, ve diğ., 1967: 66). Sol kolunun koltuk altında belirgin olmamakla birlikte kılıç kabzası bulunmaktadır (Bittel, ve diğ., 1967: 66). Figürün yüzü, oldukça tahrip olmuştur. Figür, sağ elinde lituus tutar ve sol kolu hafif kıvrılarak öne doğru uzatılmıştır. Yumruk biçimindeki elin üst kısmında baş parmak üzerinde hiyeroglif yazıt bulunur. Yazıtta tanrı işareti ayrıca yedi uçlu yıldız, altısı yatay biri dikey olmak üzere şeritler ve bunların altında yatay bir hilal işareti bulunmaktadır (Bittel, ve diğ., 1967: 66).

Figürün başının üzerinde kanatlı bir güneş kursu yer almaktadır (Bittel, ve diğ., 1967: 66). Güterbock'a göre (1943: 276-277) bu figür, Güneş Tanrısının tasviridir. Bittel (1967: 66), tanrı kartuşunu ve kral giysilerini bir arada düşünerek, bu figürün öldükten sonra tanrılaşan bir kral olduğunu düşünür. Ensert'e göre (2005a: 297), bu figür, yaşarken tanrılaşmış bir Hitit kralı olarak nitelendirilmelidir.

4.2.3.2. Yazılıkaya 64 no'lu Kabartma

Yazılıkaya A odası büyük galeride, ana odanın giriş kısmının sağında tanrı alayı kabartmasının karşısında (çizim 11) bir erkek figürü bulunur (Bittel, ve diğ. 1967: 69). Figürün sağ elinin üzerinde yer alan kartuşunda Büyük Kral Tuthalya yazmaktadır (Bittel, ve diğ., 1967: 93).

Eser, Yazılıkaya'da en iyi korunmuş kabartmalardan biridir (Bittel, ve diğ., 1967: 93). Kral, yarım daire biçiminde bir başlık takmaktadır. Alt çenenin olduğu kısımdaki kırık dışında yüz kısmı iyi korunmuştur (Bittel, ve diğ., 1967: 93). Kralın sağ kolu, dirsekten hafif kıvrımlı öne doğru uzatılmış haldedir (Bittel, ve diğ., 1967: 93). Kartuşu tutan yumruk biçimindeki elin üstünde, baş parmak ileri uzatılmış biçimdedir (Bittel, ve diğ., 1967: 93). Kral, sol eliyle lituus tutar (Bittel, ve diğ., 1967: 69). Lituusun kabzası avucunun üst

kısından taşar şekilde gösterilmektedir (Bittel, ve diğ., 1967: 93). Kral, geniş bir manto giymektedir ve sol koluyla da bu mantoyu tutar (Bittel, ve diğ., 1967: 69). Kralın kılıcının hilal biçimindeki kabzası, sağ kolun koltuk altında gösterilmiştir (Bittel, ve diğ., 1967: 93).

Kral, eski yakınoğuda yaygın olan pullu iki dağın üzerine basar şekilde ayakta durmaktadır (Bittel, ve diğ., 1967: 93). Bu kral figürü, galerinin en büyük kabartmasıdır (Akurgal, 1995: şek 45).

Kral IV. Tuthalya'nın buradaki tasvirinin öldükten sonra mı yada ölmeden önce mi yapıldığı tartışmalıdır. Kral, burada öldükten sonra tanrılaşmış olarak tanımlanmıştır (Alp, 1948: 308; Bossert, 1957: 97-8; Akurgal, 1995: şek. 45). Ancak Ensert (2005b: 33), IV. Tuthalya'yı 34 numaralı figür gibi Güneş Tanrısı ünvanlı hüküm süren kral olarak yorumlamaktadır.

4.2.3.3. Yazılıkaya 81 no'lu Kabartma

Eser, Yazılıkaya B odasındadır (çizim 12). Bu kabartma, tanrının kralı kucaklama sahnesinden oluşur (Bittel, ve diğ. 1967: 25). Kabartmadaki kral ve tanrı kartuşlarına göre tanrı, Şarumma; kral, Tuthalya'dır (Bittel, ve diğ. 1967: 25).

Kabartmada Tanrı Şarumma, kısa etekli boynuzlu uzun sivri başlıklıdır. Tanrının uzattığı sağ kolunun koltuk altında kılıcının hilal kabzası görülmektedir. Tanrı IV. Tuthalya'yı sol koluyla göğsüne doğru yaslayarak kucaklar şekilde gösterilmiştir (Bittel, ve diğ. 1967: 25).

Kralın sağ kolunun koltuk altında, aynı tanrınıninki gibi, kılıcının hilal kabzası görülür. IV. Tuthalya sol eliyle lituus tutmaktadır ve yuvarlak başlıklı, uzun mantoludur. (Bittel, ve diğ. 1967: 25).

4.2.3.4. Boğazköy Güneykalede 2 no'lu Tonozlu Odanın Arka Duvarındaki Kabartma

Kabartma (çizim 13), Boğazköy'de yapay havuzların bulunduğu kesimde yer alan 2 no'lu tonozlu odanın arka duvarında bulunur (Seher, 2004: 64). Figür uzun mantolu ucu kıvrık ayakkabılıdır ve başının üzerinde kanatlı güneş kursu bulunmaktadır (Seeher, 2004: 64; Bayburtluoğlu, 1989: 57). Erkek figür sol elinde lituus ve sağ elinde iyilik sağlık sembolü tutmaktadır. Seeher'e göre (2004: 64), figürün sağ elindeki sembol hayat anlamındaki Anka kuşudur. Neve (1989-1990, 14), Seeher (2004: 64) ve Güterbock (1993: 226) bu figürü Güneş Tanrısı olarak nitelendirmektedir. Ensert'e göre (2005b: 38) bu figür, başını kanatlı güneş kursu taçlandığı için yaşarken tanrılaşmış bir Hitit kralı olmalıdır.

4.2.3.5. Alacahöyük Sfenksli Kapıya Ait Tapınma Tasviri

Oldukça hasar görmüş orthostat üzerinde (çizim 14a) kral ve kraliçenin iki görevli eşliğinde tahtında oturan bir tanrıçaya tapınmaları anlatılmıştır (Baltacıoğlu, 1995a: 1). Tanrıçanın karşısında başı tahrip olmuş, Ramsay'ın çizimine göre (çizim 14b), takke şeklinde bir başlık giyen bir figür bulunur (Baltacıoğlu, 1995a: 1). Uzun elbise giyen bu figür sağ elinde lituus tutar (Baltacıoğlu, 1995a: 1). Bu figürün uzattığı diğer elinde tuttuğu testiyle de, tanrıçanın önünde libasyon yapmaktadır (Baltacıoğlu, 1995a: 1).

Erkek tasvirinin arkasında başının üst kısmı tahrip olmuş bir kadın tasviri bulunur. Figür, kemerli uzun bir elbise giymektedir. Her iki elini de yukarı kaldırır, sol elinde yuvarlak kurs şeklinde bir nesne bulunmaktadır (Baltacıoğlu, 1995a: 2). Kraliçenin arkasında iki erkek figürü bulunur.

4.2.3.6. Alacahöyük Kent Duvarı Kapısının Solundaki Kabartmalı Orthostat

Orthostat (çizim 15), boğa biçimli bir tanrıya tapınan kral ve kraliçe tasvirinden oluşur (Macqueen, 2001: 159). Kral, yuvarlak başlıklı uzun mantolu ve ucu kıvrık ayakkabılı gösterilmiştir. Hitit kralı elini kaldırarak dua ya da tapma jestinde bulunurken, sağ eliyle de lituus tutmaktadır (Alp, 1999: 14).

4.2.4. Heykelcikler Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Hitit imparatorluk dönemindeki bazı heykelcikler üzerinde lituuslar bulunmaktadır.

4.2.4.1. Fildişinden Yapılmış Boğazköy'den Üçlü Kompozisyon

Eser (resim 2), Boğazköy 20 no'lu tapınakta bulunan yan yana betimlenmiş başlarının üzerinde kanatlı güneş kursu bulunan üçlü kompozisyondur (Alp, 2002: 37, res. 30). Üçlü kompozisyonda ortadaki boğa başlı figürünün her iki yanındaki uzun etekli figürler, lituus tutar.

Alp'e göre (1999: 46), bu figürlerden ortadaki, boğa başlı ya da boğa maskeli fırtına tanrısı ve iki yanındaki de onun oğulları Nerik ve Zippalanda kentlerinin Fırtına Tanrılarıdır. Esert (2005b: 38), kanatlı güneş kursunu Hatti Krallığının amblemi olarak düşündüğü için sahneyi krallığın yüceltilmesi olarak düşünmektedir.

4.2.4.2. Ugarit'ten Elektron Üçlü Kompozisyon

Eser (çizim 16), Suriye'de Ugarit'de bulunmuş elektrondan yapılmış üçlü bir kompozisyondur (Alp, 1999: 47). Ugarit Üçlü Kompozisyonda,

ortadaki boğa başlı figürün her iki yanındaki uzun etekli, uzun başlıklı figürler ellerinde lituus tutar.

Alp'e göre (1999: 47) bu figürlerden (Boğazköy üçlü kompozisyonda olduğu gibi) ortadaki boğa başlı ya da boğa maskeli fırtına tanrısı ve iki yanındaki figürler de onun oğulları Nerik ve Zippalanda kentlerinin Fırtına Tanrılarıdır.

4.2.4.3. Karkamış'tan Altın Heykelcik

Eser (çizim 17), altından yapılmış bir erkek figürüdür (Seidl, 1972: 21, res. 11). Figürün öne uzattığı elinde iyilik sağlık sembolü, diğer elinde lituus ve figürün başının üzerinde kanatlı güneş kursu bulunmaktadır (Börker Klähn-Börker, 1976: 26). Börker Klähn ve Börker'e göre (1976: 26), bu figür Güneş Tanrısıdır. Enser'te göre (2005b: 38) ise hüküm süren bir Hitit kralı olmalıdır.

4.2.4.4. Boğazköy'de Bulunmuş Tunçtan Tanrı Heykelciği

Boğazköy Müzesinde korunan, bir kaide üzerinde ayakta duran tanrı heykelciği (resim 3), Boğazköy Hattuşa'da bulunmuştur (Neve, 1992: 29). Figür, "T" biçiminde yüksek sivri bir başlık giymektedir (Emre, 2002: 558). Figürün üçgen sivri sakalı, göğsüne kadar iner. Elleri, göğüs hizasında kavuşturulmuştur ve sağ elinde omzuna dayadığı bir lituus taşımaktadır (Emre, 2002: 558). Figür, uzun mantoludur ve sol bacak önde adım atar pozisyonundadır.

Heykelcik amulet işlevli olup, büyük boy heykellerin bir kopyası olabilir (Emre, 2002: 558).

4.2.4.5. Altından Tanrı Heykelciği

Alacahöyük müzesinde korunan eser (resim 4), altın kaplama olarak yapılmış bir tanrı heykelciğidir (Özgüç, T., 1993: 487). Heykelciğin başının

üst kısmı eksik olduğu için başlığı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Figür “V” yakalı uzun bir giysi giymektedir (Özgüç, T., 1993: 487). Vücuduna bitişik bir şekilde duran sol elinde bir kartal, sağ elinde lituus tutar (Özgüç, T., 1993: 487). Bu figür, Hitit yazılı belgelerinden ve sanatından iyi bilinen kırların Koruyucu Tanrısını temsil etmektedir (Özgüç, T., 1993: 487).

4.2.5. Mühürler Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Hitit İmparatorluk Dönemine ait bazı silindir mühür ve baskıları ile damga mühür ve baskıları üzerinde lituus tasvirleri görülür.

4.2.5.1. Silindir Mühür ve Mühür Baskıları Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Silindir mühür ve baskıları üzerindeki lituus tasvirleri incelenmiştir.

4.2.5.1.1. Bir Küp Üzerindeki Hitit Silindir Mühür Baskısı

Silindir mühür (çizim 18), küpün kulplarının üst kısımları arasına pişirilmeden önce basılmıştır (Uzunoğlu, 1979: 180). Silindir mühür baskısı, iki sahneden oluşur. Soldaki sahnede bir Hitit kralı elindeki gaga ağızlı testiyle hava tanrısının önünde libasyon yapmaktadır (Uzunoğlu, 1979: 180). Sağda ise bir tanrının önünde diz çökmüş küçük bir adamın tapma sahnesi yer alır (Uzunoğlu, 1979: 180).

Sol başta libasyon yapan kral, tören giysisi ile ayakta durmaktadır (Uzunoğlu, 1979: 181). Figür Ensert'e göre (2005b:34), başının üzerinde kanatlı güneş kursu olmadan lituus ile gösterildiği için bir veliaht veya prens olmalıdır. Figür, bol ve uzun bir manto giyer ve mantonun altında gizlenmiş olan sağ elinde lituus tutmaktadır (Uzunoğlu, 1979: 180). Lituusun ucu, alışı gelmiş gibi dışa değil içe doğru kıvrılmıştır (Uzunoğlu, 1979: 180). Bunun sebebi, mührü yapan zanaatkarın lituusta yaptığı bir mantık hatası olmalıdır.

Figür, ileriye uzattığı diğer eliyle de karşısında duran hava tanrısına libasyon yapmaktadır.

4.2.5.1.2. Katip Lat-Kur'un Mühür Baskısı

Ugarit-Ras Shamra'da bulunmuş, silindir mühür baskısıdır (Beran, 1958: 138).

Mühür baskısının (çizim 19) solunda, başının üzerinde kanatlı güneş kursu olan bir figür bulunmaktadır. Figür, uzun elbiseli ve öne uzattığı sol eli üzerinde iyilik, sağlık sembolü taşıırken, sağ eliyle de lituus tutmaktadır (Börker Klähn-Börker, 1976: 26).

Figürün arkasında Fraktin Kaya Anıtı ve Yumruk Biçimli Törensel İçki Kabında da görülen bir kuş motifi yer alır. Bu figürün karşısında boynuzlu başlıklı, kısa etekli sol omzuna yay asılı bir tanrı tasviri bulunmaktadır. Laroche ve Börker Klähn-Börker'e göre (1976: 26) lituuslu figür, Güneş Tanrısı, Ensert'e göre (2005b: 38), kraldır.

4.2.5.1.3. Yale Babylonian Koleksiyonundaki Silindir Mühür

Bu Hitit silindir mührü (çizim 20), ortada iki figürün bulunduğu tek bir sahneden oluşur (Beckman, 1981: 132). Mührün solundaki figürün öne uzattığı sol eli üzerinde fırtına tanrısının işareti "W" yer almaktadır (Beckman, 1981: 132). Mührün sağında, kanatlı güneş kursu altında bir erkek figürü bulunmaktadır. Bu erkek figürü, sağ elini ileri doğru uzatırken sol eliyle de lituus tutar. Laroche (1956: 130) bu figürde bir krallık atribütü olduğunu ileri sürmektedir, Ensert (2005b: 38), başının üzerindeki kanatlı güneş kursuna göre, bu figüre kral demektedir. Beckman'a göre (1981: 132), ise bu figür Güneş Tanrısıdır.

4.2.5.1.4. Fitzwilliam Müzesindeki Silindir Mühür

Bu Hitit silindir mührü, tek bir sahneden oluşmaktadır (çizim 21). Ortada iki dağ tanrısı üzerinde sağ eliyle bir topuz kaldırmış, sivri külahlı bir tanrı bulunmaktadır (Alexander, 1975: 113). Bunun karşısında başının üzerinde kanatlı güneş kursu bulunan bir erkek tasviri yer alır (Alexander, 1975: 113). Bu erkek figürünü, hayvan başlı diz çökmüş karışık yaratıklar taşır (Alexander, 1975: 113). Figür, sağ elini ileriye doğru uzatırken sol eliyle de lituus tutmaktadır. Alexander'a göre (1975: 113), sağdaki figür Güneş Tanrısı, soldaki figür de Fırtına Tanrısıdır. Ayrıca mührün en solunda, bir boğanın üzerinde yürür durumda bir figür daha bulunmaktadır (Alexander, 1975: 113). Ensert'e göre (2005b: 38) başının üzerinde kanatlı güneş kursu taşıdığı için figür, kral olmalıdır.

4.2.5.1.5. İni-Teşup'un Silindir Mührü

Eser (çizim 22), Karkamış'ta bulunmuş ini-Teşup'a ait silindir mühür baskısıdır (Schaeffer, 1956: 26). Mührün merkezinde ayakta durur biçimde bir buzağı tarafından taşınan Fırtına Tanrısı bulunur (Börker Klähn-Börker, 1976: 26). Tanrı, kısa etekli boynuzlu sivri külahlıdır. Tanrının öne uzattığı sol eli üzerinde işareti "W" yer alır (Schaeffer, 1956: 26). Fırtına Tanrısının arkasında, başının üzerinde kanatlı güneş kursu bulunan, boğa adam üzerinde, uzun giysili, sol elini yumruk şeklinde sıkarak öne uzatmış, sağ eliyle de lituus tutan bir figür bulunmaktadır.

Bu figür Börker (1976: 26) ve Lumsden'e göre (1990: 104), Güneş Tanrısı, Ensert'e göre (2005b: 38), kraldır.

4.2.5.1.6. Pihaziti'nin Silindir Mührü

Eser (çizim 23), Ugarit'ten kırık bir şekilde ele geçmiş silindir mühür baskısıdır (Schaeffer, 1956: 41). İni-Teşup'un mühür baskısındaki figürler, birbirine dönük bir şekilde Pihaziti mühür baskısında da yer alır (Börker

Klähn-Börker, 1976: 26). Mührün solunda boynuzlu sivri külahlı Fırtına Tanrısının öne uzattığı sol eli üzerinde işareti “W” yer alır (Schaeffer, 1956: 41).

Tanrının karşısında, başının üzerinde kanatlı güneş kursu bulunan, mantolu, sağ elini yumruk şeklinde öne uzatmış, sol eliyle lituus tutan bir figür bulunmaktadır. Bu figür, Lumsdan (1990: 104) ve Börker’e göre (1976: 26), Güneş Tanrısı, Ensert’e göre (2005b: 38), kraldır.

4.2.5.1.7. Şarunawa’nın Silindir Mühür Baskısı

Karkamış Kralı Şarunawa’nın silindir mühür baskısıdır (çizim 24; Lumsdan, 1990: 104). Mühür, iki frizden oluşur. Mühürde konunun anlatıldığı üst frizde, ortada hayat ağacının böldüğü iki farklı sahne bulunur. Lituuslu figür, sağdaki sahnede yer almaktadır.

Sahnenin merkezinde bir aslan yada parsın üzerinde, başını kanatlı güneş kursu taçlandıran, mantolu, sol elinde çift taraflı balta, sağ elinde lituus tutan bir figür bulunmaktadır. Figürün iki yanında dağ tanrılarının üzerinde ayakta duran boğa adamlar güneş kursunu yüceltmektedir.

Lituuslu figür Lumsden’e göre (1990: 104), Güneş Tanrısının bir tasviri olmalıdır.

4.2.5.1.8. Ugarit’ten Silindir Mühür Baskısı

Eser (çizim 25), Ugarit’ten Hitit silindir mühür baskısıdır (Lumsden, 1990: 104). Mührün solunda, kısa etekli, boynuzlu yuvarlak başlıklı bir tanrı figürü yer alır. Tanrının karşısında, başının üzerinde kanatlı güneş kursu bulunan, mantolu, sağ elini yumruk şeklinde ileriye uzatmış, sol eliyle lituus tutan bir figür bulunur. Bu figür Lumsden’e göre (1990: 104), Güneş Tanrısıdır.

Mührün en sağında bir bacağını açıkta bırakan, uzun etekli, başka bir figür daha bulunur.

4.2.5.1.9. Degan-belu'nun Silindir Mühür Baskısı

Eser, Degan-balu'nun silindir mühür baskısıdır (çizim 26) ve Emar'da Hitit İmparatorluk Dönemine ait bir tablet üzerinde bulunmuştur (Bunnens, 2006: 150, fig: 30). Mührün solunda bir boğanın üzerinde ayakta durur şekilde gösterilmiş, kısa etekli, boynuzlu başlıklı bir tanrı figürü yer alır. Tanrının karşısında, başının üzerinde kanatlı güneş kursu bulunan, mantolu, sağ elini yumruk şeklinde ileriye uzatmış, bir figür bulunur. Figürün elinde lituusun olup olmadığı açık değildir.

4.2.5.2. Damga Mühür ve Mühür Baskıları Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Hitit İmparatorluk Dönemine ait lituus tasvirli damga mühür ve baskıları incelenmiştir.

4.2.5.2.1. II. Muvatalli'nin Mühür Baskıları

II. Muvatalli'nin günümüze kalan yedi mühür baskısı bulunur (Gonnet, 1990: 9).

Bu tasvirli baskılar, birbirlerine oldukça benzer. Baskıların sol kısmında kralın adıyla unvanı olan, "Büyük Kral Muvatalli" yazısı yer alır (Gonnet, 1990: 9). Baskıların orta kısmında lituus tutan kralla, ona sarılarak elinden tutan bir tanrı ve sağda da iki hiyeroglif kümesi yer almaktadır (Gonnet, 1990: 9). Bunlardan biri, tanrının öne uzattığı kolunun üzerinde, diğeri altında bulunur.

Bunların içinden daha iyi korunmuş olan mühür baskısının (çizim 27) çivi yazılı dış halkasında "Güneş Tanrısının ve Hellipi Fırtına Tanrısının, Tanrı Sarruma'nın ve Koruyucu Tanrının sevgilisi, Kahraman Büyük Kral Mursili'nin oğlu, Kahraman Büyük Kral Muvatalli'nin mührü." sözleri yazmaktadır (Alp, 2000: 172, 2002: 32, şek. 11; Akurgal, 1995: şek. 19, lev. 84b).

Buna göre baskılarda yer alan kral figürü II Muvatalli ve tanrı figürü Göğün Büyük Fırtına Tanrısı olmalıdır. Gonnet'e göre (1990: 9,10) bu fırtına tanrısı, Muvatalli'nin bazı anlaşma metinlerinde "Fırtına Tanrısı gibi benim yanımda bulun" dediği ve gözdesi saydığı Pihaşşi Fırtına Tanrısıdır.

4.2.5.2.2. III. Murşili'nin Mühür Baskısı

III. Murşili'nin damga mühür baskısı (çizim 28), iki bölümden oluşmaktadır. Ortada III. Murşili ve tanrı tasviri yer almaktadır. Tanrı, uzun konik başlıklı ve kısa eteklidir. Uzun elbiseli kralın, sol elini fırtına tanrısı tutar. Sağ elinde lituus bulunmaktadır (Alp, 2000: 174). Bullanın orta alanında iki büyük kral işareti arasında Murşili yazmaktadır (Alp, 2000: 174).

Damganın dış halkalarında yer alan çivi yazısında "Hatti Ülkesinin Kralı Kahraman Suppiluliuma'nın torununun çocuğu, Hatti Ülkesinin Kralı Kahraman Mursili'nin torunu, Hatti Ülkesinin Kralı Kahraman Büyük Kral Muvatalli'nin oğlu, Hatti Ülkesinin Kralı Kahraman Büyük Kral Majeste Mursili'nin mührü" sözleri yazmaktadır (Alp, 2000: 174).

4.2.5.2.3. Ashmolean Müzesindeki Damga Mühür

Eser (çizim 29), Ashmolean Müzesince antikacılardan satın alınmıştır (Gurney, 2001: 170). Damga mühür üzerindeki tanrı kısa etekli, boynuzlu, sivri konik başlıklıdır. Sol elinde sol omzuna dayadığı lituus taşır. Öne uzattığı sağ elinde başı arkaya dönük bir kuş bulunmaktadır. Damga mühür üzerinde bulunan tanrının kıyafeti ve lituus tutuş şekli Fraktin Kaya Anıtında bulunan Fırtına Tanrısına benzemektedir. Alp (1950: 62), mühür üzerinde yer alan şahıs adının Asata veya Aşata olabileceğini önermiştir.

Bu mühür hakkında ne kadar yorum yapılmış olsa da tam tefsiri yapılamamıştır (Gurney, 2001: 170).

4.2.6. Steller Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Hitit İmparatorluk Dönemine ait yalnızca Yeniköy Steli üzerinde lituus tasviri bulunmaktadır.

4.2.6.1. Yeniköy Steli

Bu stel (resim 5), Çorum Yeniköy'de bulunmuştur (Arık, 1937: 212). Stelde bir geyiğin üzerinde ayakta duran Kırların Koruyucu Tanrısı ^DLAMA tasvir edilmiştir (Alp, 2002: 12, res. 8) . Boynuzlu başlıklı kısa etekli tanrı, öne uzattığı sağ elinde kuş, sol elinde ise sol omzuna dayadığı lituus tutar (Akurgal, 1995: lev. 81).

4.2.7. Anıtsal Heykeller Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Hitit İmparatorluk Dönemine ait Alacahöyük Anıtsal Hitit Heykelinde lituus (?) tasviri bulunduğu düşünülmektedir.

4.2.7.1. Alacahöyük Anıtsal Hitit Heykeli

Alacahöyük'te açığa çıkan oldukça tahrip olmuş bu Hitit heykelinin (resim 6) uzun eteğinin yere kadar uzandığı görülmektedir (Baltacıoğlu, 1995b: 4). Heykelin belinden yukarısındaki ayrıntılar işlenmiş, alt kısım düz olarak bırakılmış ve ayaklar belirtilmemiştir (Baltacıoğlu, 1995b: 5). Baltacıoğlu (1995b: 5), heykelin giyinişine göre burada tasvir edilen figürün erkek olduğunu söylemiştir.

Heykelin ön tarafında iki kol arasında 8.5 cm genişliğindeki şerit biçiminde yüzeyi hafifçe yuvarlatılmış etek ucuna kadar inen bir çıkıntı bulunmaktadır (Baltacıoğlu, 1995b: 5). İlk defa Mellink (1965: 136), bu çıkıntının asa olabileceğini söylemiştir. Ussushkin (1989: 486) de bu asanın krallık asası olduğunu ve bu heykelin de bir kralı tasvir ettiğini belirtmiştir.

4.2.8. Levhalar Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Hitit İmparatorluk Döneminde sadece Megiddo Levhacığında üzerinde lituus tasviri bulunmaktadır.

4.2.8.1. Megiddo Levhacığında

Eser, Fildişinden yapılmış ve üzerindeki figürler beş sıra halinde üst üste yerleştirilmiştir (çizim 30a-b). En üstte, karışık yaratıklar tarafından yüceltilen kanatlı güneş kursları bulunur (Alp, 2002: 30). Solda ve sağda bulunan kanatlı güneş kurslarının altında, birbirinin aynısı görünümde iki erkek figürü yer alır. Bu figürlerin ellerinde lituus ve isim hiyeroglifi görülür (Börker Klähn-Börker, 1976: 25). Börker Klähn ve Börker'e göre (1976: 25), bu isim hiyerogliflerinde tanrı determinatifine ait izler vardır. Ensert'e göre (2005b: 38), bu figürler yaşayan bir Hitit kralı olarak nitelendirilmelidir ve levha, krallığın yüceltilmesini tasvir etmektedir. Alp'e göre (2002: 30,31), kral tasvirinin elinin üzerindeki hiyeroglif, Tuthalya yazısı olabilir ve IV. Tuthalya Dönemine tarihlendirilebilir.

Levhanın en altında boğalar bulunmaktadır. Orta sütunda, iki dağ tanrısı arasında bir boğa adam yer almaktadır. Orta sütunu oluşturan figürlerin her iki yanını oluşturan figürler, simetrik bir şekilde görülmektedir. Bu figürler, en üst sırayı yüceltiyormuş gibi alt sıradakiler, üst sıradakileri taşımaktadır. Bu figürler adam, boğa adam, kuş başlı adam, dağ tanrısı, insan ve hayvan başlı sfenks ile kanatsız sfenkslerden oluşur.

4.3. Geç Hitit Dönemi Sanatında Lituus Tasvirleri

Lituus tasvirleri, Geç Hitit Döneminde steller ve çoğunlukla orthostatlar üzerinde görülür.

4.3.1. Steller Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Geç Hitit Dönemine ait Darende ve İspekçür Stelleri üzerinde lituus tasvirleri vardır.

4.3.1.1. Darende Steli

Anadolu Medeniyetleri Müzesinde korunan eser (izim 31), Sivas Gök Medrese'de bulunmuştur (Orthmann, 1971: 481-482, lev 6.a; Hawkins, 2000: 304, 305). Stel, üstü yuvarlatılmış dört yüzden oluşur. Ortadaki bölümde (bölüm A) Tanrıça Hepat, uzun polos ve uzun cübbe giymektedir (Hawkins, 2000: 304). Tanrıça, uzun, arkalıklı, çapraz, aslan ayaklı sandalyede oturur ve sağ elinde kase tutarken, sol elinde kıvrık ucu öne gelecek şekilde lituus tutmaktadır (Hawkins, 2000: 304). Tanrıçanın başının arkasında, kendi adı "Hepat" yazmaktadır (Hawkins 2000: 304).

Hepat'ın (bölüm D) arkasında, bir aslanın üzerinde Tanrı Sarumma bulunur (Hawkins, 2000: 304). Tanrı Şarumma, sağ elinde bir kase tutarken sol elinde kıvrık ucu öne gelecek şekilde Hepat gibi bir lituus tutmaktadır (Orthmann, 1971: 481). Tanrının yanında ismi "Şarumma" yazmaktadır (Hawkins, 2000: 304). Tanrıça Hepat'ın önünde, sağ elinde çift taraflı balta tutarken sol eliyle de libasyon yapan Tanrı Sarumma'nın benzeri bulunur (Hawkins, 2000: 304). Eser, MÖ erken 11. ve MÖ 10. yüzyıla tarihlenmektedir (Hawkins, 2000: 305).

Anıtın arka tarafı (bölüm C), tamamen yazıttan oluşmaktadır (Hawkins, 2000: 305). Yazıtta "Malizi Şehrinin (sahibi), PUGNUS-mi-li'nin oğlu, Kral Arnuwantis'in torunu, (ben) Arnuwantis.", "Tumani şehrini ele geçirdim (iskan ettim), ve bu tanrı stelini tanrıya adadım.", "Şhrin

Hepati(na); Sarumma(ya)", yazmaktadır (Hawkins, 2000: 305).

4.3.1.2. İspekçür Steli

Sivas Müzesinde korunan eser (çizim 32), Sivas Gök Medrese'de bulunmuştur (Hawkins, 2000: 301). Stel, uzun gittikçe incelen dört yüzlüdür (Orthmann, 1971: 481-482, lev 6.a; Hawkins, 2000: 301). Stelin üç tarafı kabartmalı ve yontuludur, dört parça halinde kırık olarak bulunmuştur (Hawkins, 2000: 301). En soldaki bölümde (Bölüm A) bir duvar veya kulenin üstünde elinde kase tutan poloslu bir kadın tasviri yer alır (Hawkins, 2000: 301).

Ortakdaki bölümde (Bölüm B), bir dağın üzerinde sakalsız bir erkek figürü bulunmaktadır (Hawkins, 2000: 301). Figür, uzun elbiselidir ve sağ elinde lituus tutar (Hawkins, 2000: 301).

En sağda (Bölüm C), yüzü diğer iki figüre dönmüş, bir boğanın üzerine basmış sakallı erkek figürü bulunur (Hawkins, 2000: 301). Erkek figürü sağ eliyle libasyon yaparken sol eliyle de lituus tutmaktadır (Hawkins, 2000: 301). Stel, MÖ erken 11. yüzyıla tarihlenmektedir (Hawkins, 2000: 301).

Anıtta bulunan yazıtlarda,

A Bölümü: "Arnuwantis'in (karısı/)..... Arnuwantis,.....Bu.. ..koy.....tanrı.....hiç.. ve bu bana....."

B Bölümü: "(Ben?) Malizi şehrinin sahibi, PUGNUS-mi-li'nin oğlu, kahraman Kuzi-Teşubun torunu, Kral Arnuwantisim"
".....(Ben) Otururum,(ve).....dağları ben yerleştirdim (evimdir,yerimdir).....yaptım"

C Bölümü: "(torunu) oğlu?.....Arnuwantis, (Kral) torun (veya): Kr[alın] torunu.)" (Hawkins, 2000: 301).

4.3.2. Kabartmalı Orthostatlar Üzerindeki Lituus Tasvirleri

Geç Hitit Dönemine ait Malatya kabartmalarından bazıları üzerinde lituus tasvirleri görülmektedir.

4.3.2.1. Malatya B Kabartması

Eser (çizim 33), Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde korunmaktadır (Hawkins, 2000: 310; Orthmann, 1971: 520 lev 39d; Delaporte, 1940: 28, XIX.1). Orthostatın en solunda, sağ elinde bumerang sol elinde üç çatalı bir obje tutan tanrı bulunur (Hawkins, 2000: 310). Tanrının önünde boynuzlu başlıklı ve uzun giysili bir figür durmaktadır (Hawkins, 2000: 310). Figür, sağ elinde tuttuğu testi ile libasyon yaparken, sol eliyle de lituus tutmaktadır (Hawkins, 2000: 310). Figürün arkasında bir keçiyi tutan görevli yer alır (Hawkins, 2000: 310). Kabartma, MÖ 11. veya erken MÖ 10. yüzyıla tarihlenmektedir (Hawkins, 2000: 310).

Orthostatın üzerinde bulunan hiyeroglifte, "POCULUM-ta şehrinin Fırtına Tanrısı; Kuvvetli (?) Kral PUGNUS-mi-li" yazmaktadır (Hawkins, 2000: 311). Buradan, tanrının Fırtına Tanrısı, figürün Kral PUGNUS-mi-li olduğu anlaşılır.

4.3.2.2. Malatya C Kabartması

Eser (çizim 34), Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde korunmaktadır (Hawkins, 2000: 311; Akurgal, 1995: şek 66, lev 87a; Orthmann, 1971: 520 lev 39e; Delaporte, 1940: 28, XIX.2). Orthostatın en solunda, sağ elinde çift taraflı balta tutan bir tanrı bulunur (Hawkins, 2000: 311). Bu tanrının önündeki figür sağ elinde tuttuğu testi ile libasyon yaparken sol eliyle de lituus tutmaktadır (Hawkins, 2000: 311). Figürün arkasında bir boğayı tutan görevli yer alır (Hawkins, 2000: 311). Eser, MÖ 11. veya erken MÖ 10. yüzyıla tarihlenmektedir (Hawkins, 2000: 311).

Orthostatın üzerindeki yazıtta, "Malizi şehrinin Fırtına tanrısı; Kuvvetli Kral PUGNUS-mi-li" yazmaktadır (Hawkins, 2000: 312). Yazıtta göre, kabartmada yer alan Tanrı Fırtına Tanrısı, figür de kral PUGNUS-mi-li'dir.

4.3.2.3. Malatya E Kabartması

Kabartma (çizim 35), Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde korunmaktadır (Hawkins, 2000: 313; Akurgal, 1995: şek 68, lev 87c; Orthmann, 1971: 520 lev 40a; Delaporte, 1940: 30, XX.2). Orthostatta, iki farklı sahne bulunur. Soldaki sahnede bir figür, iki kanadı olan tanrıya libasyon yaparken resmedilmiştir (Hawkins, 2000: 313). Hawkins'e göre (2000: 313), figürün karşısındaki Ay Tanrısıdır.

Sağdaki sahnede bir figür, karşısındaki tanrıya sağ elindeki testi ile libasyon yapmaktadır (Hawkins, 2000: 313). Hawkins'e göre (2000: 313), figürün karşısındaki Güneş Tanrısıdır. Tanrı, sağ elinde üç çatalı obje, sol elinde lituus tutar (Hawkins, 2000: 313). Kabartma, MÖ 11. veya erken MÖ 10. yüzyıla tarihlenmektedir (Hawkins, 2000: 313).

Hieroglifteki yazıtta, "PUGNUS-mi-li: (AyTanrısı); PUGNUS-mi-li: (Güneş Tanrısı)" yazıları bulunmaktadır (Hawkins, 2000: 304). Yazıtlardan Tanrıların karşısındaki figürlerin, kral PUGNUS-mi-li olduğu anlaşılır.

4.3.2.4. Malatya G Kabartması

Malatya'da köşe orthostadı olan eser (çizim 36), Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde korunmaktadır (Akurgal, 1995: 88a; Hawkins, 2000: 306; Orthmann, 1971: 521 lev 41b; Delaporte, 1940: 30, XXII.1). Orthostatın sağ başında, geyiğin üzerinde ayakta duran tanrı, kısa eteklidir ve sağ eliyle omzuna asılı bir yayı, sol eliyle de geyiğin yularını tutar (Delaporte, 1940: 30; Hawkins, 2000: 306). Ortada, sağ elindeki testi ile libasyon yapan ve sol elinde lituus tutan bir erkek figürü bulunur (Hawkins, 2000: 306). Bu figürün arkasında küçük bir görevli keçi tutmaktadır (Hawkins, 2000: 306). Eser, MÖ 11. veya erken MÖ 10. yüzyıla

tarihlenmektedir (Hawkins, 2000: 306).

Üzerinde bulunan yazıtta: "Tanrı Parata (?), Kral: Kuvvetli kral PUGNUS-mi-li", yazmaktadır ." (Hawkins, 2000: 307).

4.3.2.5. Malatya J Kabartması

Eser (çizim 37), Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde korunmaktadır (Hawkins, 2000: 308; Orthman, 1971: 521 lev 41c; Delaporte, 1940: 30, XXIII.1). Orthostatın sağında aslanın, üzerinde ayakta duran bir figür bulunur. Figür, sağ elinde üç çatalı bir obje, sol elinde bir lituus tutmaktadır (Hawkins, 2000: 308). Bu figürün karşısında sağ elindeki testi ile libasyon yapan benzer kıyafetli başka bir figür bulunur (Hawkins, 2000: 308). Kabartma, MÖ 11. veya erken MÖ 10. yüzyıla tarihlenmektedir (Hawkins, 2000: 308)

Orthostatın üzerindeki hiyeroglifte: " PUGNUS-mi-li; Tanrı Sarumma, Dağ- kralı", yazıları bulunmaktadır (Hawkins, 2000: 308).

Yazıtlara dayanarak sağ taraftaki figürün kral PUGNUS-mi-li, sol taraftaki aslan üzerinde duran figürün de Dağ Kralı Tanrı Şarumma, olduğu anlaşılır.

4.3.2.6. Malatya K Kabartması

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Orthostatın (çizim 38) solunda, boynuzlu kısa etekli, sağ elinde bumerang, sol elinde üç çatalı obje tutan bir tanrı bulunur (Orthman, 1971: 521-22 lev 41f; Delaporte, 1940: 29, XXIV.1; Hawkins, 2000: 309). Tanrının arkasında, benzeri bir tanrı vardır. Bu tanrı, bir eliyle iki boğalı arabayı koşum takımları ile tutarken, yukarı kaldırdığı diğer eliyle bumerang tutar (Hawkins, 2000: 309). Orthostatın sağında, tanrının önünde bir figür bulunur (Hawkins, 2000: 309). Figür, sağ elindeki bir testi ile libasyon yaparken, sol eliyle lituus tutar (Hawkins, 2000: 309). Kralın arkasında bir boğayı tutan görevli yer alır (Hawkins, 2000: 309). Eser, MÖ 11. veya erken MÖ 10. yüzyıla tarihlenmektedir (Hawkins, 2000: 309).

Orthostattaki hiyerogliflerde; "Fırtına tanrısı: PUGNUS-mi-li güçlü? Kral" yazıları bulunmaktadır (Hawkins, 2000: 310). Buradan, tanrının Fırtına Tanrısı, figürün de kral PUGNUS-mi-li olduğu anlaşılır.

5. YAZILI BELGELERDE LİTUUS

Alp (1947: 164-175), ucu kıvrık eğri asanın, yani lituusun, Hitit metinlerindeki adının ^{GIŠ}kalmuš olduğunu önermiştir. Goetze de (1947: 176-185) lituus'un metinlerdeki adının HUB.BI olduğunu söylemiştir. Güterbock'un buluşuna göre HUB.BI Hititçe İştamaş-ışitmek ve kulak sözleriyle bağlantılıdır bu da HUB.BI'nin küpe anlamına gelebileceğini göstermektedir (Alp, 2003: 53).

Alp metinlere göre (1948: 302), ^{GIŠ}kalmuš'un bir krallık alameti olduğunu ve sadece krallar tarafından kullanıldığını söylemektedir. Bunun dışında, metinlerde ^{GIŠ}PA ile ifade edilen ideogram da tanrılık esasıdır (Alp, 1948: 302). Ancak ^{GIŠ}PA'nın krallar tarafından taşındığına dair bir iz bulunmamaktadır (Alp, 1948: 302).

5.1. Krallık Asası ^{GIŠ}kalmuš

Krallık esası olan ^{GIŠ}kalmuš, sadece bayram ritüellerinden ANTAHŞUM ve KI-LAM festivallerinde geçmektedir¹ (Haas, 1994: 203). ^{GIŠ}kalmuš'un büyük bir alet olduğu anlaşılmaktadır. Alp (2003: 53), Alacahöyük'te bulunmuş olan madeni lituus parçalarını tartmış ve bunların yarım kilodan fazla olduğunu söylemiştir. Alp'e göre (1948: 302) kral, içki sunma ve kurban esnasında, seyahat ederken ve tahtta otururken bu aleti taşımamaktadır.

¹ ANTAHŞUM yada çiğdem şenliği Arinna ve Hatti ülkesi tanrıları, Güneş Tanrıçası için yapılan iki önemli ilkbahar şenliğinden biridir (Ünal, 2003: 95; Bryce, 2002: 211). Şenlik 38 gün sürer ve ayinleri Hattuşaş'la ülkenin diğer önemli dini merkezlerinde gerçekleştirilirdi (Ünal, 2003: 95; Bryce, 2002: 211). Bu bayram karların eriyip, kırlarda ilkbaharın müjdecisi çiğdem çiçekleri açmaya başladığında kutlanırdı (Ünal, 2003: 95). KI-LAM şenliği "Pazaryeri ?" sadece üç gün sürerdi ve tamamen başkent ve yakın çevresiyle sınırlıydı (Ünal, 2003: 98, Bryce, 2002: 212). Bekçi kulübesi terimi alayın kraliyet kapısından başlayan ve çeşitli tapınakların, depoların, şehir hazinesinin kapısından geçmesiyle devam eden bir dizi farklı yerin ziyaretini belirtiyordu (Bryce, 2002: 213). Tören alayı, putu kutlamak için tapınağından alınan ve öküz abrasıyla kentte dolaştırılan Fırtına Tanrısını ön plana çıkarırdı (Bryce, 2002: 213). Ancak otuzu aşkın diğer ilahlarda şenlikte onurlandırılırdı (Bryce, 2002: 213).

^{Giš}kalmuş yazılı belgelerde yalnızca kralın kullandığı bir çeşit asa olarak görölmektedir.

“Kral Helantuva evinden gelir. (Saraylı Ağası) krala ^{Giš}kalmuş’u <verir>. 2 saraylı 1 meşedi (Kralın) önünde giderler.” yazmaktadır¹ (Alp, 1948: 303).

İçki sunmadan önce, “(Saraylı ağası, kraldan) ^{Giš}kalmuş’u alır. Kral (.....) fakat evinin önünde (tanrı) kalka(nı)na içki sunar”² (Alp, 1948: 303).

Kral içki sunduktan sonra ve kralın diğer hareketleri esnasında: “Fakat kral (tapınakta) içki sunmayı bitirince; saraylı ağası ona altın ^{Giš}kalmuş’u verir. 2 saraylı, kralın önünden giderler. Kral, dışarıya çıkar ve saraylı ağası ondan ^{Giš}kalmuş’u alır. Kral, arabaya oturur ve yola çıkar. Fakat arkadan Taliřa (diye) seslenirler. Kral, arabadan aşağı iner. Saraylı ağası krala ^{Giš}kalmuş’u verir. 2 saraylı, kralın önünden giderler. Kralın Helantuva evinin içine gider. Saraylı ağası kraldan ^{Giš}kalmuş’u alır. Kral ve kraliçe tahtta otururlar. 2 saraylı mızrağı ^{Giš}kalmuş’u ve havluyu krala verir. ^{Giš}kalmuş’u ise tahtın sağına koyar.”³ (Alp, 1948: 303-4).

Kral ekmek kırarak tanrıya kurban ettikten sonra, “Kral (ile) kraliçe (tahta) otururlar. Saraylı ağası krala ^{Giš}kalmuş’u verir.”⁴ (Alp, 1948: 303-4).

Kralın tahta geldikten sonra ^{Giš}kalmuř’u tahtın üzerine koyduđu söyleniyor.

“Kral (ile) Kraliçe oturunca, kral ^{Giš}kalmuş’u (tah)ta koyar.”⁵ (Alp, 1948: 304). Benzer bir metinde de içki sunduktan sonra “Kral ve Kraliçe tahtta otururlar. Mabeyinci altın kargının gümüşten kınını ve ^{Giš}kalmuş’u içeri getirir ve altın kargının gümüşten kınını krala verir. ^{Giš}kalmuş’u ise, kralın sağına tahtın üzerine koyar.” (Ünal, 2003: 96). Buradan da kral ve kraliçenin mabette oturdukları zaman, ^{Giš}kalmuş’u tahtın üzerine veya tahtın ve kralın sađ tarafına konulduğu anlaşılmaktadır.

¹KUB XXVIII 9 1 IV’de; bu metnin benzerleri KUB II 311 1 vd; 6 III 4 vd; (kırık); XI 35 119; XX19 III 8; 79,9; 96 III 8; IBOT 1319’da vardır (Alp 1948: 303).

² KUB XXXIV 130 II

³ KUB X 21 I

⁴ KUB XX 78 IV 12’de

⁵ KUB II 10 III 9; benzer metinlerde KBO IV9 III 29, KUB X 3 122, I 7 II 9, XX69, 3, XXV 16 16

Kral tahttan indiği zaman, ^{GiŖ}kalmuŖ yine kendisine veriliyor.

“(Kı)ral tahttan aŖađı iner. Fakat saraylı ağası ona ^{GiŖ}kalmuŖ’u verir.”¹
(Alp 1948: 304).

Bayram merasiminin sonunda kral merasiminin yapıldığı yeri terk ederken, “Bunun üzerine saray(lı taht)tan ^{GiŖ}kalmuŖ’u ve mızrağı alır. Sonra saraylı ^{GiŖ}kalmuŖ’u krala verir ve büyük toplantı (sona erer).”² (Alp, 1948: 304-305).

Ayrıca bir metinde kralın bazı kurban sahnelerinde ^{GiŖ}kalmuŖ’u kullandığı ve elinde tuttuğu anlaŖılmaktadır.

“Kral, tekrar ikinci ekmeğine ^{GiŖ}kalmuŖ’u yanaŖtırır. Fakat BaŖmeŖedi ekmeğini eliyle aŖađı tutar. AŖçıbaŖı ise, bir butu üstüne koyar ve bir butu tekrar krala uzatır. Kral, üçüncü ekmeğine ^{GiŖ}kalmuŖ’u tekrar yanaŖtırır.”³ (Alp, 1948: 305).

Bayramın son gününde kral, tapınaktan iç eve (yatmaya) giderken ^{GiŖ}kalmuŖ, tahtın üzerinden alınıp dıŖarıya götürölüyor, “Sonra saraylı, tahttan ^{GiŖ}kalmuŖ’u (ve) mızrakları alır ve onları dıŖarıya götürür. Büyük toplantı sona erer kral, iç eve gider.”⁴ (Alp, 1948: 305).

Metinlerde geöen saray görevlilerinden birinin asa taŖımayla ilgili bir görevi olduğu anlaŖılmaktadır.

“Bir saray görevlisi demir mızrak, ^{GiŖ}kalmuŖ, kamçı ve mukar (öingirak ?) taŖır.”⁵ (Güterboö, Hoffner, 1980: 183), “ Kral ve kraliöe tahta oturur. Bir saray görevlisi gelir o bir mızrak, kargı ve bir keten kumaŖ taŖır. Keten kumaŖı krala verir, ^{GiŖ}kalmuŖ, kargı ve mızrağı tahta platforma koyar.”⁶ (Güterboö, Hoffner, 1980: 183).

Metinlerde anlaŖılacađı üzere ^{GiŖ}kalmuŖ, yalnızca krala ait bir alettir. ^{GiŖ}kalmuŖ’un kral tarafından kullanıldığı, merasim alaylarında muhtemelen elde taŖındıđı, kral tahta oturduğu zaman sağ tarafına yada tahtın üzerine

¹ KBO II 37’de

² KUB XI 34 VI

³ KUB II 10 IV

⁴ KUB X 18 VI

⁵ KUB 2 3 ii 1-8

⁶ KUB 10 17 ii 9-14

konduğu, tahttan indikten sonra da kendisine takdim edildiği anlaşılmaktadır. Bir metinde de ekmeği, ^{GIŞ}kalmuş aracılığıyla kutsadığı yada tanrılara kurban ettiği görülmektedir. Bu yazılı metinlerden ^{GIŞ}kalmuş'u taşıyan bir görevlinin olduğu da anlaşılmaktadır.

5.2. Tanrıların Asası ^{GIŞ}PA

Yazılı kaynaklarda geen ^{GIŞ}PA ideogramı (yeni okunuğu ^{GIŞ/URUDU}GIDRU) ile ifade edilen asa Başmeşedi, Meşedi onbaşısı, Meşediler dışında tanrılar tarafından kullanılmaktadır (Alp, 1948: dipnot 5; Baltacıoğlu, 1994: 44).

Metinlerde bu asanın, genellikle ağaçtan üretildiği belirtilmektedir.

“  muhafız kıtası askeri, masanın sağında y r rlere ve altından kargıyı ve şuruhha-ağacından yapılmış asayı taşırlar” ( nal, 2003: 96).

Bazı bölümlerinin altın, gümüş, tunç gibi metallere yapılmış olduğu ve küçük örneklerinin de bulunduğu öğrenilmektedir (Baltacıoğlu, 1994: 44).

Metinlerden  đrenildiđine¹ göre bu asayı Fırtına Tanrısı ZABABA, Hilaşşi, Zali(ia)nu, Katahziuuri, şuualiat gibi tanrılar ve Tanrıça liaiya (yaya) kullanılmaktadır (Alp, 1948: 310; Baltacıoğlu, 1994: 44). ^{GIŞ}PA'nın Büyük Krallar tarafından kullanıldığına dair bir yazılı belge bulunmamaktadır (Alp, 1948: 310; Baltacıoğlu, 1994: 44).

^{GIŞ}PA, Hiřuwa² Bayramında  pme eylemi ile ilgili de geçmektedir ( nal, 2003: 98).  pme eylemini yapan kişiler rahibe, rahip ve kraldır ( nal, 2003: 98). Burada yapılan olay, tamamı ile ayinle ilgili olup  p len nesnenin sahibine veya ona itaat ettiğinin bir nişanıdır ( nal, 2003: 98).  p len kişi ve nesnelere ise insanların el, ayak ve ağızları ile kurbanlık et, insan cesedi, mızrak ve ^{GIŞ}PA'dır ( nal, 2003: 98).

¹ KBO II 1 I 40,31, KUB XX 80 III 16, KUB XX 80 III 17, KUB X 11 III 12 IV 16, KUB X 68-7, KUB XXX III 96 113, KUB XXXIII 102

² İlkbaharda kutlanan Hurri-Kizzuwatna kökenli bir bayramdır ( nal, 2003: 98).

Hişuwa bayramında söz konusu olan ^{GIş}PA ile kralın sırtına vurulmaktadır ve daha sonra kral dayak yediği bu asaları öpmektedir (Ünal, 2003: 98). Ünal'a göre (2003: 98), burada kral, tanrı otoritesini kabul ettiğini göstermektedir.

DÖRDÜNCÜ KESİM DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Hititler'de Lituus, Erken Hitit Döneminde tasvir edilmeye başlanmış, İmparatorluk ve Hititler'in yıkımından sonra kurulan Geç Hitit Şehir Devletleri Sanatında da görülmeye devam etmiştir.

Hitit yazılı belgelerine göre lituus, kral asası ^{GIŠ}kalmuš ve tanrı asası ^{GIŠ}PA olarak isimlendirilmekte, ^{GIŠ}kalmuš ağaç veya altından (Alp, 1948: 314), ^{GIŠ}PA altın, gümüş veya tunçtan yapılmaktadır (Baltacıoğlu, 1994: 44).

Lituusun, Mısır, Babil ve Hititler'de bazı tanrısallıklarca kullanıldığı anlaşılmaktadır. Babil'de Amurru, Mısır'da Osiris ve Hititler'de ^DLAMA, ayrıca metinlerden de öğrenildiğine göre Fırtına Tanrısı ZABABA, Hilaşşi, Zali(ia)nu, Katahziuuri, Şuualiat gibi tanrılar ve Tanrıça Iaiya (yaya) da lituus kullanmıştır (Alp, 1948: 310; Baltacıoğlu, 1994: 44).

Lituusun kullanımı, tanrıların dışında özellikle krallarda görülür. Mısır'da ilk hükümdar olarak gösterilen, Tanrı Osiris'in yeryüzündeki temsilcileri varsayılan, yaşarken tanrı olan, firavunlar tarafından taşınırdı (Freeman, 2003: 39). Babil'de ise lituus, krallar ve bazı rahiplerle bağlantılıdır (Lumsden, 1990: 107).

Hititler'de kralın birçok unvanı bulunur. Eski Krallıkta ve İmparatorluk Dönemi'nde Hatti kralına tabarna/labarna unvanı verilirdi ve bu adlandırma bazı araştırmacılara göre Hatti, bazı araştırmacılara göre ise Hint-Avrupa kökenlidir.

I. Arnuvanda Döneminden başlayarak ve sonra da daha sık olarak İmparatorluk Dönemi'nde Hitit kralı ^DUTU^{ŠI}, tam olarak " Güneşim" sanıyla belirtilirdi (Bossert, 1957: 102).

Hitit kralı, ayrıca, çağdaşları diğer Yakındoğu hükümdarları gibi "Büyük Kral" olarak da tanımlanmıştı (Martino, 2003; 77). MÖ II. bin'de, Babil kralı, Mitanni kralı, Asur kralı gibi Yakındoğu'nun bağımsız olan tüm hükümdarları, kendilerini hem ulusal hem de uluslararası belgelerde "Büyük

Kral" olarak adlandırıyor, böylece yerel hükümdarlara göre üstünlüklerini vurgulamak istiyorlardı (Martino, 2003; 77).

Hitit kralları, genellikle uzun bir manto, uçları yukarı kıvrık ayakkabı, takke, küpe giymekte, bellerinde hilal kabzalı kılıç kuşanmakta ve ellerinde krallık alameti lituusu taşımaktaydı (Alp, 1948: 315). Alp (2003: 17-20), Hitit krallarının kıyafeti ile Güneş Tanrısının kıyafeti arasında hiçbir fark olmadığını belirtmektedir. Ancak Ensert (2005a: 297; 2005b: 38), başını kanatlı güneş kursunun taçlandığı ve Güneş Tanrısı olarak nitelendirilen figürlerin de hüküm süren yaşayan krallar oldukları düşüncesindedir.

Emirgazi yazıtlarındaki, "Bana, Güneşim Büyük Kral Labarna Tuthalya'ya dokunulmamış yerde içki sunsun (libasyon yapsın)" sözlerini Hout (1995: 547), kralın kendisini bir kült eyleminin nesnesi yaptığı şeklinde yorumlamaktadır.

III. Hattuşili'ye ait başka bir metindeki, "Tanrıça, kraliçem daima benim elimden tuttu, tanrısal güçlere sahip olduğum için tanrıların katında yürüdüm ve insan neslinin işlediği kötülüklerin hiçbirini işlemedim." yazısını Gurney (1990: 62), İmparatorluk Döneminde kralın, doğu uygarlıkları gibi insanüstü güçlerle donatıldığı şeklinde yorumlamıştır.

Ensert (2005a: 297), Hitit krallarının yaşarken tanrılaştıklarını ve Yazılıkaya 34 (çizim 10) ile 64 (çizim 11) no'lu kabartmalarda olduğu şekilde tasvir edildiğini ileri sürmektedir.

Kralların elinde tuttuğu ^{GIŠ}kalmuş'u, Alp (1948: 10), bir krallık alameti olarak açıklamaktadır. Bossert (1957: 104) lituusu bir tavşan sopası olarak düşünmekte, bugün dahi çiftçilerce kullanıldığını söylemektedir. Haas (1994: 203) zafer dolu ve güçlü asadan ziyade, daha yüksek değerinde bir anlama sahip olduğunu düşünmektedir. Bryce'a (2002: 204) göre ise lituus, kralın Güneş Tanrısı adına kullandığı yargı gücünü simgelemektedir.

Bittel (ve diğ, 1967: 124) lituus'un krali bir sembol olmasının yanında, tanrısallıkla taşıyan arasındaki bağı kuran, kutsal bir sembol olduğunu belirtmektedir.

Erken Hitit Döneminde lituus taşıyan figürler dört kabartmalı vazo ve iki silindir mühür üzerinde görülür. Suriye kökenli mühürlerde (Çizim 41a-b)

görülen eğri asaların bele konuluş biçimi, Tyskiewicz (çizim 5) ve Aydın (çizim 4) mühürlerinde de bulunur. Erken Hitit Döneminde vazolar üzerindeki lituus tutan figürlerin kimlikleri tam olarak bilinmemektedir. Fakat Hüseyindedede 2 (resim 1), Bitik (çizim 3) ve İnandık Vazolarında (çizim 1a-b) görülen figürler, Hitit yazılı belgelerinde anlatılan bayram törenlerindeki asa taşıyıcılarını anımsatmaktadır.

Hitit İmparatorluk Dönemi ve Geç Hitit Dönemdeki lituus tasvirleri, Hitit yazılı belgelerindeki ^{GIŠ}kalmuš ile ^{GIŠ}PA'yı kanıtlar biçimde, kralların yada tanrısallıkların ellerinde görülmektedir.

Hitit İmparatorluk Döneminde, lituusun kullanımında gözle görülür biçimde bir artış meydana gelmiş ve Büyük Krallar her zaman lituusla birlikte gösterilmiştir.

Lituusların, ANTAHŞUM ve KI-LAM Festivallerinde krallar tarafından taşındığı yazılı belgelerde geçmektedir. Bu festivallerde kral tarafından kullanıldığı, merasim alaylarında muhtemelen elde taşındığı, kral tahta oturduğu zaman sağ tarafına yada tahtın üzerine konduğu, tahttan indikten sonra da kendisine takdim edildiği ve ekmek kutsamada kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Hitit Sanatında lituusların tutuluşunda farklılıklar görülmektedir. Erken Hitit Dönemi tasvirli sanat eserlerindeki kabartmalı vazolarda, lituusların hepsinin kıvrık ucu yukarı bakmaktadır. Hüseyindedede 2, Bitik (çizim 42-1c) ve İnandık Vazolarında (çizim 42-1a) lituuslar, figürlerin omuzlarında taşınır vaziyette gösterilmiştir

Yalnız Hüseyindedede 1'deki (çizim 42-1b) figür kıvrık ucu öne gelecek şekilde tutarak belki de önünde yer alan dansçıları yönetmekteydi. Bu da yazılı belgelerde lituusun bayram törenlerinde kullanılmasıyla açıklanabilir.

İmparatorluk Döneminde lituuslar, kral figürlerinin ellerinde kıvrık ucu aşağı ve arkaya bakacak şekilde tasvir edilmiştir. Sadece bir küp üzerindeki Hitit silindir mühür baskısında (çizim 42-2m) lituusun ucu alışlageldiği gibi dışa değil, içe doğru kıvrılmıştır. Bunun sebebi, mühür yapan ustanın mührü işlerken yaptığı bir mantık hatası olmalıdır.

Krallar ve tanrılar, lituusları tutuş şekilleri ile de birbirlerinden ayrılırlar. Yazılı belgelerde olduğu gibi Fırtına Tanrısı ve Anadolu'da Karum/Kaniş II'den beri bilinen ^DLAMA ile birlikte lituus tasvir edilmiştir. Yeniköy steli (çizim 42-2ö), Fraktin Kaya Anıtı (çizim 42-2c), Ashmolean Müzesi Damga Mührü (çizim 42-2z), Boğazköy'de bulunmuş Tunçtan Tanrı Heykelciği (resim 3) ve Altından Alacahöyük Tanrı Heykelciğinde (resim 4), tanrılarda görüldüğü gibi lituusların kıvrık ucu yukarı bakmaktadır. Yeniköy Stelinin (çizim 42-2ö) dışında, Altından Alacahöyük Tanrı Heykelciği ve Geyik Biçimli Törenselle İçki Kabında (çizim 42-2b) ^DLAMA, daha ufak ve kıvrık ucu öne bakan farklı bir lituus tutmaktadır. Fildişinden yapılmış Boğazköy Üçlü Kompozisyonda bulunan lituuslar (çizim 42-2ç), belki krallığa ait oldukları için aşağı doğru tutulmaktadır.

Alacahöyük kral mezarlarında bulunan ve 3. binin sonuna tarihlenen asa başı olduğu düşünülen nesnelere dışında, Anadolu'da II. Muvatalli'ye kadar kralların lituus taşıdıkları görülmemektedir. Alacahöyük'teki bu nesnelere de tek örnek olması nedeniyle bunların krallara ait olup olmadıkları da tam olarak söylenemez.

Sonuç olarak lituus, Mısır'dan, Suriye yoluyla Anadolu'ya gelmiş olmalıdır. Hititlerde ^{GIŠ}kalmuş ve ^{GIŠ}PA olarak isimlendirilen lituus, krallar ve bazı tanrısallıklarca kullanılmıştır. Şimdiki bilgilere göre, Hitit krallarından II. Muvatalli ile III. Hattuşili'nin anlaşamayarak, Muvatalli'nin Konya ovası civarında bulunduğu düşünülen Tarhundaşşa Krallığını kurması ve İmparatorluğun iki krallığa bölünmesiyle başlayan bir zayıflık evresinde, krallık iktidarını güçlendirmeye çalışmak amacıyla, kralların hayattayken tanrılaştığı ve bu tanrısallığını vurgulamak için rekabet içinde olduğu ve yaşarken tanrı olan Mısır firavunları gibi lituus kullandığı söylenebilir. Ayrıca Hitit krallarının lituus kullanmaları özellikle, İmparatorluk Döneminde yerel krallardan kendilerini ayırarak, merkezi tek güç olduklarını vurgulamak istemeleri şeklinde yorumlanabilir.

KAYNAKÇA

AKURGAL, Ekrem, (1946), **Remarques Stylistiques Surles Reliefs de Malatya**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

AKURGAL, Ekrem, (1995), **Hatti ve Hitit Uygarlıkları**, Tükelmat AŞ., İzmir.

ALEXANDER, Robert, I., (1975), " A Hittite Cylinder Seal in the Fitzwilliam Museum", **Anatolian Studies**, XXV, s.111-119.

ALEXANDER, Robert, I., (1976), "The Tyskiewicz and Group of Stamp Cylindires", **Anatolica**, VI, s. 141-215.

ALEXANDER, Robert, I., (1986), **The Sculpture and Sculptors of Yazılıkaya**, Cranbury.

ALEXANDER, Robert, I., (1989), " A Great Queen on the Sphinx Piers at Alaca Hüyük", **Anatolian Studies**, XXXIX.

ALEXANDER, Robert, I., (1998), " Contributions to the Interpretation of the Fraktin Reliefs" **III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri**, s. 15-20, Ankara.

ALPARSLAN-DOĞAN, Meltem, (2004), "Hitit İnanç Sistemi Hakkında", **Arkeo-Atlas**, 3, s. 37.

ALP, Sedat, (1947), "la Designation du lituus en Hittite" , **Journal of Cuneiform Studies (JCS)**, s. 164-175, New Hawen.

ALP, Sedat, (1948), "Hitit Metinlerinde GIŞkalmuş «lituus» ve HUB.Bİ «küpe»", **Bellekten**, XII, 46, s.301-320, Ankara.

ALP, Sedat, (1950), **Zur Lesung von Manchen Personennamen auf den Hieroglyphenhethitischen Siegeln und Inschriften, Hitit Hiyeroglif Şahıs Adları**, Ankara.

ALP, Sedat, (1994), **Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ALP, Sedat, (1999), **Hititlerde Şarkı Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap**, Kavaklıdere Kültür Yayınları, Ankara.

ALP, Sedat, (2000), **Hitit Çağında Anadolu Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar**, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, İstanbul.

ALP, Sedat, (2003), **Hitit Güneşi**, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara.

ARIKAN, Yasemin, (1998), "**A Study on Hittite Religion**", Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 38/1-2, Ankara.

ARIK, Remzi, O., (1937), **Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı 1935'deki Çalışmalara ve Keşiflere ait İlk Rapor**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

BALTACIOĞLU, Hatçe, (1995a), **Alaca Höyük Sfenksli Kapıya Ait Tanrıçaya Tapınma Konulu Kabartmaya İlişkin Gözlemler**, Ankara.

BALTACIOĞLU, Hatçe, (1995b), "Alaca Höyük Anıtsal Hitit Heykeli", in **Memoriam İ. Metin Akyurt Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakın Doğu Kültürleri Üzerine İncelemeler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BALTACIOĞLU, Hatçe, (1996), **Alaca Höyük Sfenksli Kapı Kabartmalarında Tasvir Edilen Tören**, Ankara.

BAR-ADON, P., (1980), **The Cave of the Treasure**, Jerusalem.

BAYBURTOĞLU, İnci, (1989), "1988 Boğazköy Kazısında Önemli bir Buluntu: Kral Mezarı", **Müze-Museum**, 1, s. 56-59.

BECKMAN, Gary, (1981), "A Hittite Cylinder Seal in the Yale Babylonian Collection", **Anatolian Studies**, XXXI, s. 129-135.

BERAN, Thomas, (1958), "Hethitische Rollsiegel Der Grossreichszeit", **İstanbul Mitteilungen**, 8, s. 137-141.

BERAN, Thomas, (1960), "Hethitische Rollsiegel Der Grossreichszeit II", **İstanbul Mitteilungen**, 9/10, s. 128-133.

BERAN, Thomas, (1967), **Die Hethitische Glyptik Von Boğazköy**, Berlin.

BITTEL, Kurt, (1939), "Untersuchungenin Fraktin", **Archaeologische Anzeiger**, 54, s. 566-568.

BITTEL, Kurt, (1976), **Les Hittites**, Paris.

BITTEL, Kurt, Raulf Naumann, ,H. Otto, (1967), **Yazılıkaya Architektur, Felsbilder Inschriften und Kleinfunde**, Osnabrück.

BLACK, Jeremy, Anthony Green, (2003), **Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia**, Fifth University of Texas Press Printing, Texas.

BOEHMER, Rainer, M., (1975), "Kleinasiatiscche Glyptik" , **Der Alte Orient Propylaen Kunstgeschichte**, Band 14, s. 437-453, Berlin.

BOEHMER, Rainer, M., Hans Güterbock, (1987) **Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy, Boğazköy-Hattusa XLV**, Berlin.

BOSSERT, Helmuth, Th., (1951), "Die Göttin Hapat in den Hieroglyphen Hethitiscchen Texten, Hitit Hiyeroglif Metinlerinde Tanrıça Hapat" **Bellefen**, 59/XV, s. 315-333.

BOSSERT, Helmuth. Th., (1957), "Meine Sonne", **Orientalia**, 26, s. 97-126.

BÖRKER-KLÄHN, Jutta, (1980), "Zur Lesung der Fraktin-Beischrift", **Oriens Antiquus**, 19, 37-48.

BÖRKER-KLÄHN, Jutta, (1982), **Altvorderasiatische Bildstelen und Vergleichbare Reliefs**, Mainz.

BÖRKER-KLÄHN, Jutta, Christoph Börker, (1976), "Eflatun Pınar Zur Rekonstruktion, Deutung und Datierung", **Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts**, XC, s.1-41, Berlin.

BRANDENSTEIN, Von, G., (1943), **Hethitische Götter Nach Bildbeschreibungen**, Leipzig.

BRYCE, Trevor, (2002), **Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum**, Ankara.

- BUNNENS, Guy, (2006), **A New Luwian Stele and The Cult of The Storm-God at Til Barsib-Masuwari**, Paris.
- COLLON, Dominique, (1980-1983), "Krumstab (Lituus)", **Realexion der Assyriologie**, VI, s. 252-253.
- COLLON, Dominique, (1982), "The Aleppo Workshop-A Seal-Cutter's Workshop in Syria in the Second Half of the 18th century B.C.", **Ugarit-Forschungen**, 13, s. 33-43.
- DARGA, Muhibbe, A., (1992), **Hitit Sanatı**, Anabasım A.Ş. (Akbank Kùltür ve Sanat Kitapları: 56), İstanbul.
- DELAPORTE, Louis, (1940), **Malatya Arslantepe, La Porte des Lions**, Paris.
- DİNÇOL, Ali, (2004), "Hititler", **Arkeo-Atlas**, 3, 22-59.
- EMRE, Kutlu, (2002), **Hititler ve Hitit imparatorluğu 1000 Tanrılı Halk-Kunst-und Ausstellung Shalle der Bundesrepublik, Deutschland**.
- EMRE, Kutlu, (2004), "Hitit Sanatı", **Arkeo-Atlas**, 3, 55.
- ENSERT, Kübra, H., (2005a), "Is 'The Figure No: 34 at Yazılıkaya' the Sungod or the King?", **V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri**, s. 293-302.
- ENSERT, Kübra, H., (2005b), "M.Ö. İkinci Binde "Kanatlı Güneş Kursu" ile Taçlandırılmış Anadolu Hitit Figürleri", **Anadolu/Anatolia**, 28, s. 25-47.

ENSERT, Kübra, H., (2006), "Niğde Steli'nin Üzerindeki Figür, Bereketin Fırtına Tanrısı Tarhunzas'ın Unvanını taşıyan Kral Muwaharanis Olabilir mi?", **Hayat Erkanal'a Armağan; Kültürlerin Yansıması/Studies in Honor of Hayat Erkanal Cultural Reflections**, Homer Kitabevi, s. 326-331.

ER, Yasemin, (2006), **Klasik Arkeoloji Sözlüğü**, Phoenix Yayınevi, Ankara.

FREEMAN, Charles, (2003), **Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları**, Dost Kitabevi, Ankara.

GELB, I, J., (1939), **Hittite Hieroglyphic Monuments, Oriental Institute Puplication 45**, Chicago.

GONNET, Hatice, (1990), "II. Muwatalli'nin Mühürleri Üzerine Gözlemler", **Bellekten**, 84, 9-17.

GOETZE, Albrecht, (1947), "The Priestly Dress of the Hittite King", **Journal of Cuneiform Studies**, 1, s. 176-185.

GURNEY, Oliver, R., (2001), **Hititler**, Dost Kitabevi, Ankara.

GÜTERBOCK, Hans, G., (1943), "Eti Tanrı Tasvirleri ve Tanrı Adları", **Bellekten VII**, s. 273-293.

GÜTERBOCK, Hans, G., (1945), **Kumarbi Efsanesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

GÜTERBOCK, Hans, G., (1947), "Eski ve Yeni Hitit Abideleri", **Halil Ethem Hatıra Kitabı I**, s. 48-51.

GÜTERBOCK, Hans, G., (1978), "Die Hieroglypheninschrift von Fraktin",

Fs.L.Matous, s.127-136.

GÜTERBOCK, Hans, G., (1993), "Sun or King?", **Nimet Özgüçe Armağan, Aspects of Art and Iconography, Anatolia and its Neighbours Studies in Honor of Nimet Özgüç**, s. 225-6.

GÜTERBOCK, Hans, G., Harry Hoffner, (1980), **The Hittite Dictionary**, Chicago.

GÜTERBOCK, Hans, G., T. Kendall, (1995), " A Hittite Silver Vessel in the Form of a Fist", **The Ages of Homer, University of Texas Press**, s. 45-60.

HAAS, Volkert, (1994), **Geschichte Der Hethitischen Religion**, Leiden, New York, Köln.

HAWKINS, John, D., (2000), **Corpus of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Part I**, Berlin.

HAYES, William, C., (1953), **The Scepter of Egypt. Part I: From the Earliest Times to the End of the Middle Kingdom**, Harvard University Pres, Cambridge.

HROZNY, B., (1933), **Les Inscriptions Hittites Hieroglyphiques**, Paris.

KOHLMEYER, Kay, (1983), "Felsbilder Hethitischen Grossreichszeit", **Acta Praehistorica et Archaeologica**, 15, s. 7-154.

KOŞAY, Hamit, Z., (1951), **Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1937-1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

LAROCHE, Emmanuel, (1960), **Les Hieroglyphes Hittites**, Paris.

LAROCHE, Emmanuel, (1989), "Les Reliefs de Fraktin", **Tahsin Özgüç'e Armağan, Anatolia and the Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç**, s. 301-302, Ankara.

LUMSDEN, Stephen Paul, (1990), **Symbols of Power: Hittite Royal Iconography in Seals**, UMI, California.

MACQUEEN, J., G., (2001), **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu**, Ankara, Arkadaş Yayınevi.

MELLINK, Machteld, J., (1964), "Archaeology in Asia Minor", **American Journal of Archaeology**, 69, s. 139-149.

MELLINK, Machteld, J., (1972), "Observations on the Sculptures of Alaca Hüyük", **Anadolu/Anatolia**, XLVI s. 15-27.

MERIGGI, Piero, (1975), **Manuale di eteo Geroglifico**. Vol. II: Testi 2nd & 3rd, Rome.

MUSCARELLA, O., W., (1974), **Ancient Art, The Norbert Schimmel Collection**, Mainz.

NEVE, Peter, (1989), "Einige Bemerkungen Zu der Kommer B. in Yazılıkaya", **Tahsin Özgüç'e Armağan, Anatolia and the Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç**, Yayına Hazırlayanlar, Emre, K., Hrouda, B., Mellinki M. ve Özgüç N., s. 345-355.

NEVE, Peter, (1989-1990), "Boğazköy-Hattusha, New Result of the Excavations in the Upper City", **Anatolica**, XVI:7-14.

- NEVE, Peter, (1992), "Hattuša-Stadt der Götter und Tempel", **Antike Welt**, 23, s. 1-88.
- ORTHMANN, Winfried, (1971), **Untersuchungen zur Spathethitischen Kunst**, Bonn.
- ÖZGÜÇ, Nimet, (1965), **Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, (1948), "Ankara Üniversitesi Adına Yapılan Fraktin Kazısı ve Tetkik Gezileri ", **Bellekten** XII/45 ,260-267.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, (1957), "Bitik Vase", **Anatolia** II, s. 57-78.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, (1958), "Bitik Vazosu", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XVI/1-2, s. 1-19.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, (1988), **İnandıktepe**, Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, (1993), **Studies on Hittite Relief Vases, Seals, Figurines and Rock Carvings**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, (2004), "İnandıktepe", **Arkeo-Atlas**, 3, 25.
- PORADA, Edith, (1981), "The Cylinder Seals Found at Thebes in Boeotia", **Archiv für Orientforschung** XXVIII, s. 1-78.
- ROBINS, Gay, (1997), **The Art of Ancient Egypt**, British Museum Press, London.

Racines Traditions, (2007, Ocak 20), "Le Lituus", Fransa, indirilme tarihi: 20 Ocak 2007, <http://racines.traditions.free.fr/lituus/lituus.htm>.

SAVAŞ, Özkan, Savaş, (2001), "Kizzuwatnalı Büyük Hitit Kraliçesi Puduhepa'nın Evlilik Anıtı ile Ölüm Anıtı", **Kilikia: Mekanlar Ve Yerel Güçler** (M.Ö. 2.Binyıl -M.S. 4.Yüzyıl) Uluslar Arası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri, 95-115.

SAVAŞ, Özkan, Savaş, (2002), "Hititlerde "Fırtına Tanrısı" ile "Boğa Kültü" Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar", **Archivum/Anatolicum**, s. 97-171.

SCHAEFFER, Claude, (1956), **Mission de Ras Shamra, UGARİTİCA III**, Paris.

SEYFFERT, Oskar, (1957), **A Dictionary of Classical Antiquities**, Meridian Boks, New York.

SEIDL, Ursula, (1972), "Lapisreliefs und Ihre Goldfassungen aus Karkamış" **İstanbul Mitteilungen**, 22, s. 15-43.

SEEHER, Jürgen, (2004), "Hattuşa Hititlerin Başkenti", **Arkeo-Atlas**, 3, s. 62-63.

SİPAHİ, Tunç, (2001), "New Evidence From Anatolia Regarding BullLeaping Scenes in the Art of the Aegean and the Near East" **Anatolica**, XXVII, s. 107-125.

SİPAHİ, Tunç, (2005), "Hüseyindedede'den Hitit Tasvir Sanatı İçin Yeni Bir Sahne", **V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri**, s. 661-678.

SİPAHİ, Tunç, Tayfun Yıldırım, (2004), "Hüseyindedede", **Arkeo-Atlas**, 3, 53.

- STOKKEL, Peter, (2005), "A New Perspective on Hittite Rock Reliefs", **Anatolica**, XXXI, s. 171-188.
- TARACHA, Piotr, (1996), "Two Spears on the Stag Rhyton in the Schimmel Collection", **Archivum Anatolieum**, 2, s. 71-77.
- USSISHKIN, David, (1989), "The Erection of Royal Monuments in City", **Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç**, s. 485-492.
- UZUNOĞLU, Edibe, (1978), "Küp Üzerinde bir Hitit Silindir Mühür Baskısı", **Anadolu Araştırmaları**, VI, s. 179-192.
- ÜNAL, Ahmet, (2002), **Hititler Devrinde Anadolu I**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, Ahmet, (2003), **Hititler Devrinde Anadolu II**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- WOUDHUIZEN, F., C., (1996), "Luwian Hieroglyphic Monumental Rock and Stone Inscriptions from the Hittite Empire Period", **Talanta** XXVI-XXVII, 1994-1995, s. 153-217.
- VAN DEN HOUT, P., J., (1996), "Tuthalija IV und Ikonographie Hethitischer Grosskönige des 13. jhs.", **BibO** LII, s. 543-73.
- YILDIRIM, Tayfun, (2005), "Hüseyindede Tepesinde Bulunan Yeni Bir Kült Vazosu", **V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri**, s. 771-778.

Resim 1: Hüseyindedede Vazosu 2.

Kaynak: Yıldırım, 2005: res. 1.

Resim 2: Fildişinden Yapılmış Boğazkyden cl Kompozisyon.

Kaynak: Alp, 2002: res. 30.

Resim 3: Boğazköy'de Bulunmuş Tunçtan Tanrı Heykelciği.

Kaynak: Neve, 1992: abb. 228.

Resim 4: Altından Tanrı Heykelciği.

Kaynak: Özgüç, T., 1993: 2a.

Resim 5: Yeniköy Steli.

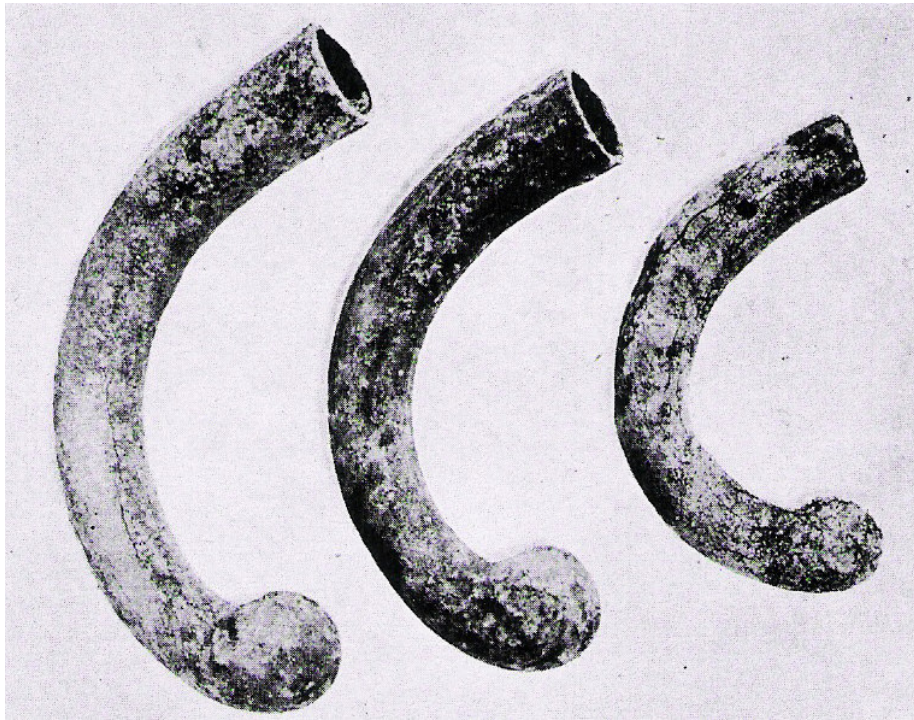
Kaynak: Alp, 2002: 12, res. 8.

Resim 6: Alacahöyük Anıtsal Hitit Heykeli.

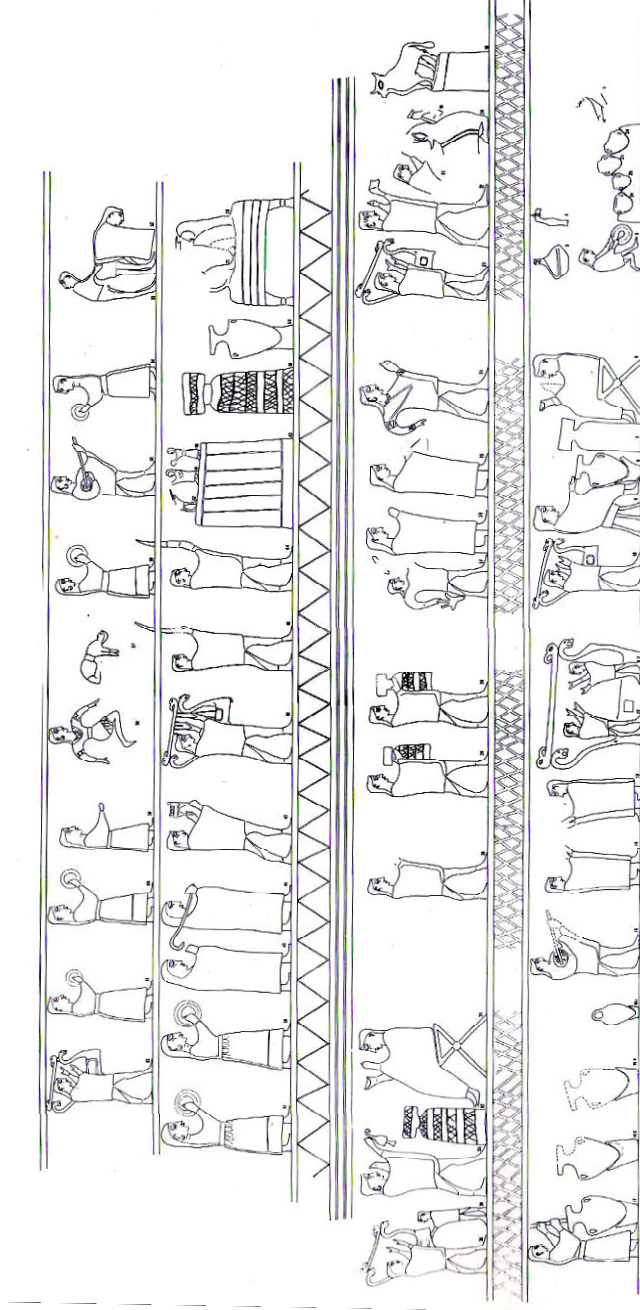
Kaynak: Baltacıoğlu, 1995b: lev. A.

Resim 8: Alacahöyük Kral Mezarlarında Bulunan Asa Başları

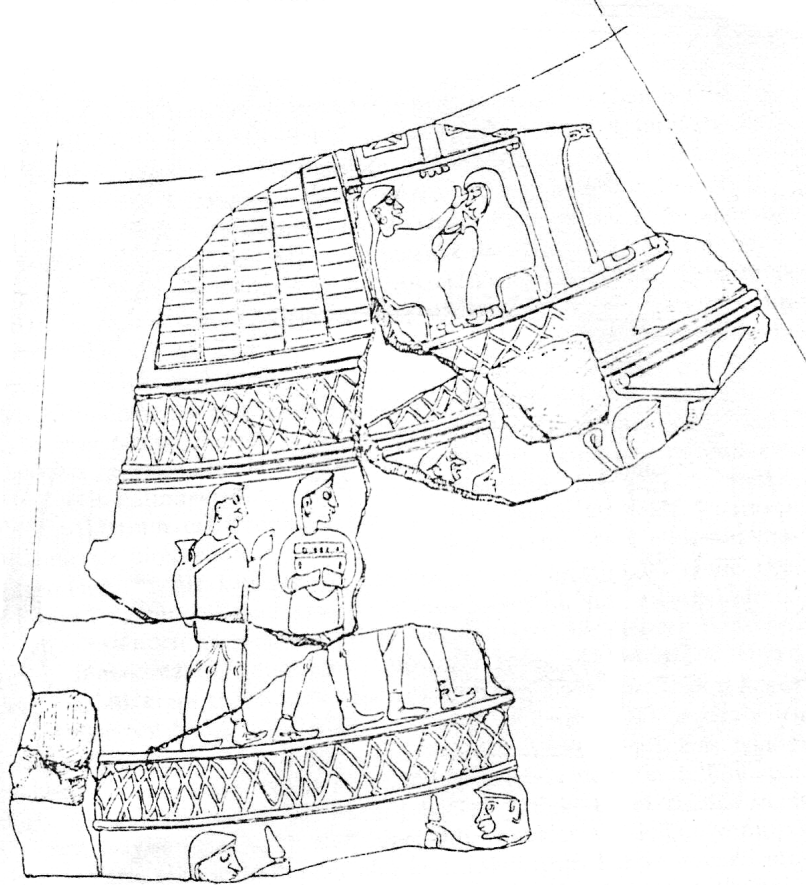
Kaynak: Koşay, 1951: lev. CLXXX.

Çizim 1a: İnandık Vazosu, genel.

Kaynak: Akurgal, 1995: şek. 26b.

Çizim 3: Bitik Vazosu.

Kaynak: Özgüç, 1957: res. 2.

Çizim 4: Aydın Mührü.

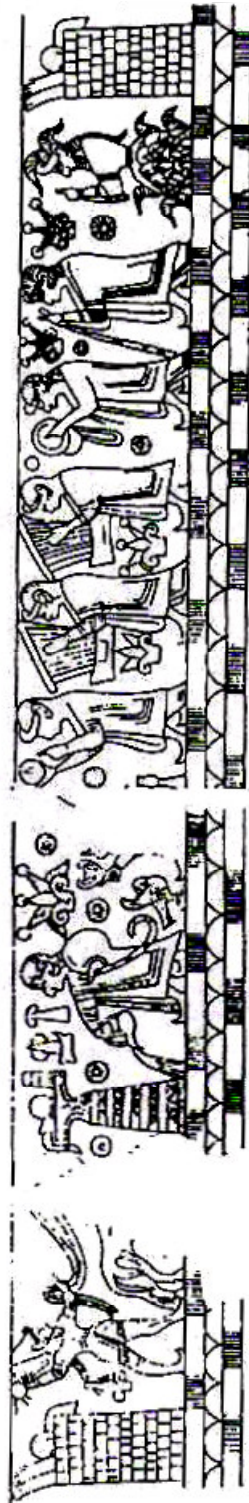
Kaynak: Alp, 1999: 49.

Çizim 5: Tyskiewicz Mührü.

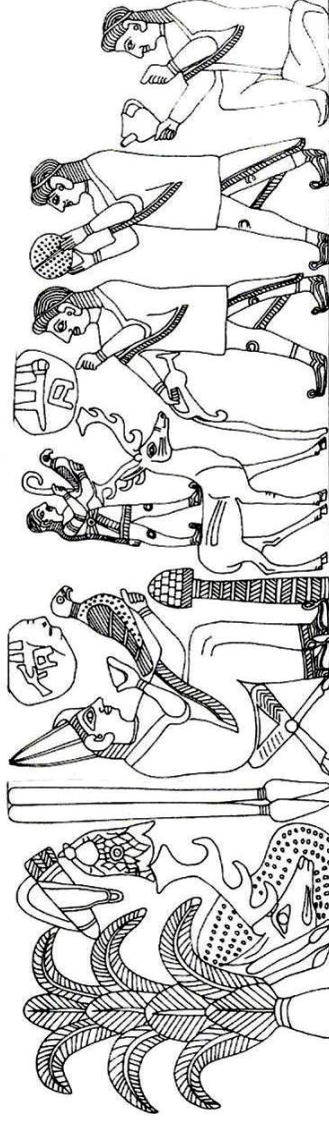
Kaynak: Alp, 1999: 43.

Çizim 6: Yumruk Biçimli Törensel İçki Kabı.

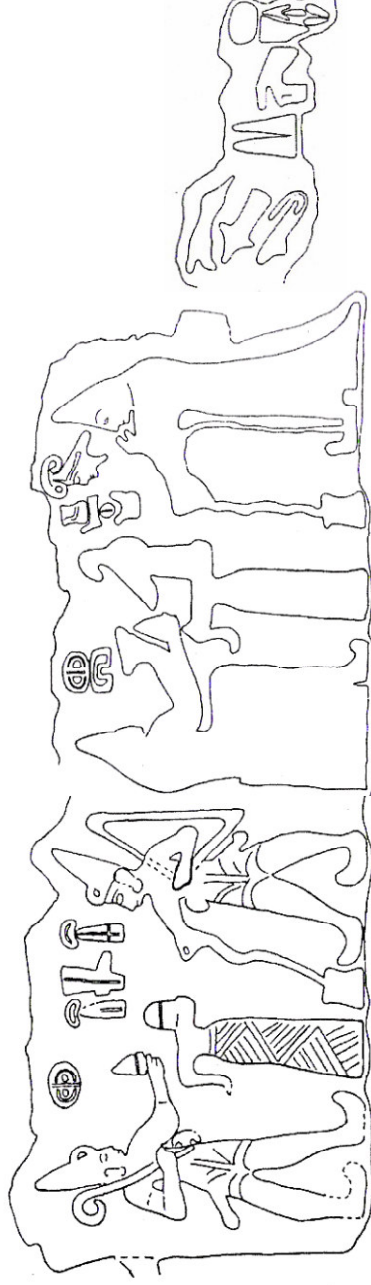
Kaynak: Güterbock, Kendall, 1995: fig. 3.7.

Çizim 7: Geyik Biçirli Törensel İçki Kabı.

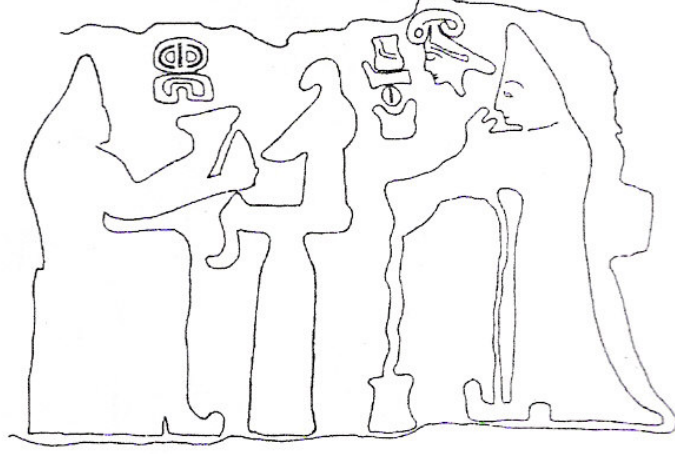
Kaynak: Akurgal, 1995: şek. 27.

Çizim 8a: Fraktin Kaya Anıtı.

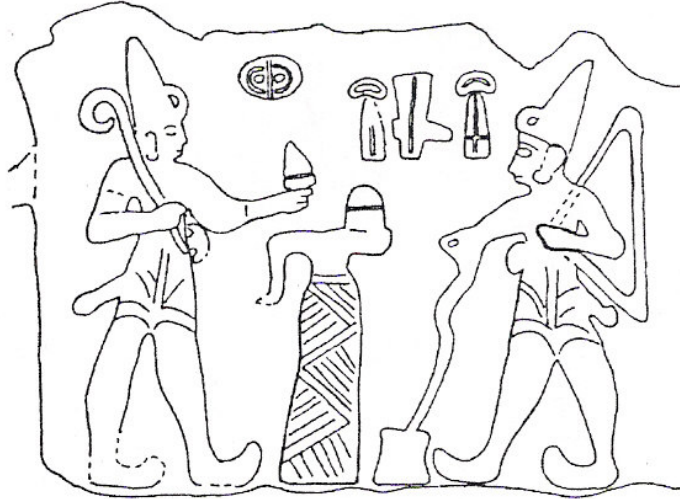
Kaynak: Kohlmeier, 1995: 24, 25, 26.

Çizim 8b: Fraktin Kaya Anıtı, ayrıntı.

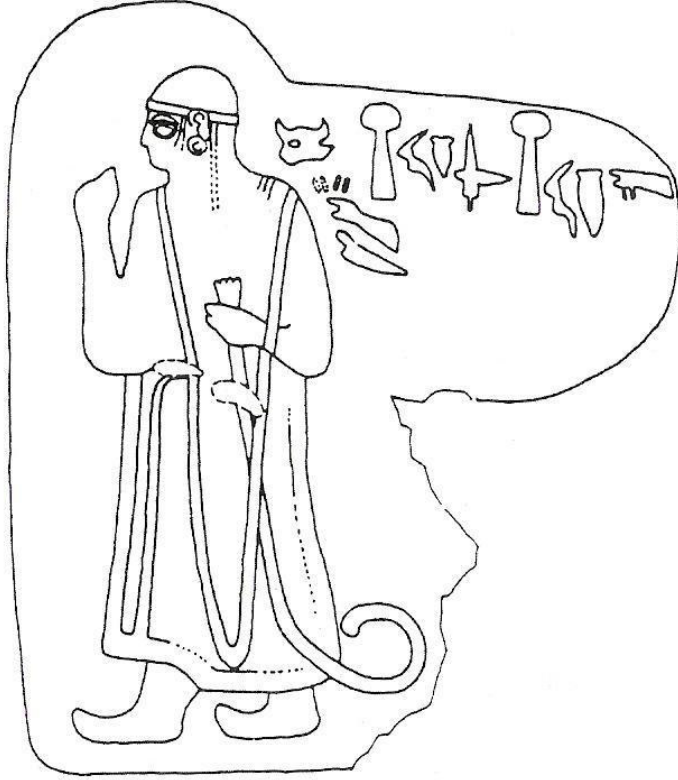
Kaynak: Kohlmeyer, 1995: 25.

Çizim 8c: Fraktin Kaya Anıtı, ayrıntı.

Kaynak: Kohlmeyer, 1995: 24.

Çizim 9: Sirkeli Kaya Anıtı.

Kaynak: Akurgal, 1995: Şek. 64.

Çizim 10: Yazılıkaya 34 no'lu Kabartma.

Kaynak: Bittel, ve diğ., 1967: taf. 54.

Çizim 11: Yazılıkaya 64 no'lu Kabartma.

Kaynak: Bittel, ve diğ., 1967: taf. 60

Çizim 12: Yazılıkaya 81 no'lu Kabartma.

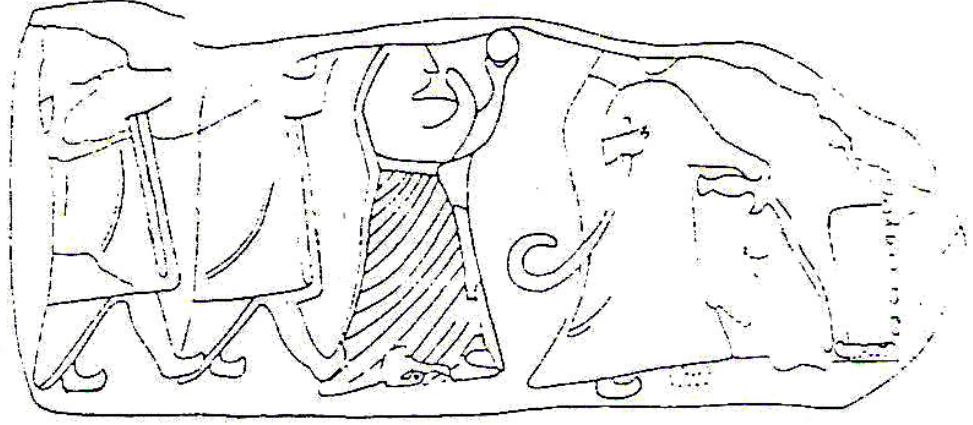
Kaynak: Bittel, ve diğ., 1967: taf. 62.

Çizim 13: Boğazköy Güneykalede 2 no'lu Tonozlu Odanın Arka Duvarındaki Kabartma.

Kaynak: Ensert, 2005b: şek. 6.

Çizim 14a: Alacahöyük Sfenksli Kapiya Ait Tapınma Tasviri.

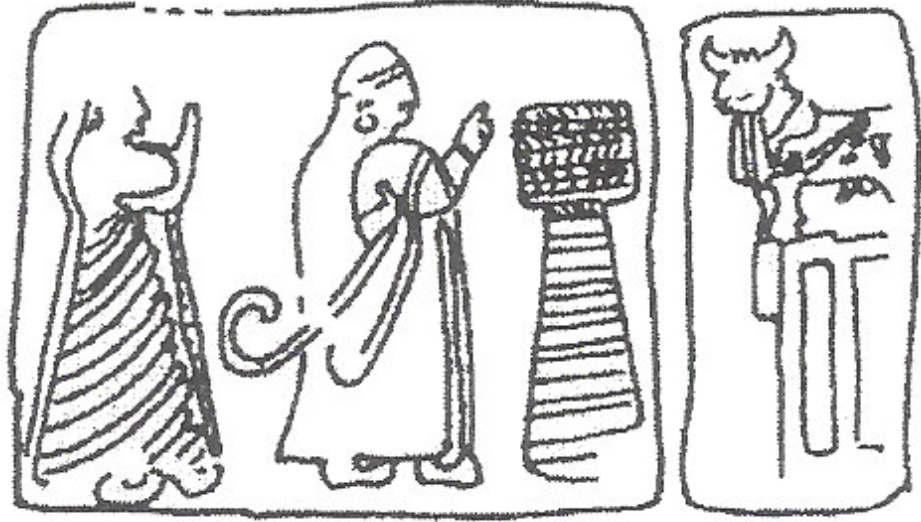
Kaynak: Baltacıoğlu, 1996; res. 2.m.

Çizim 14b: Alacahöyük Sfenksli Kapiya Ait Tapınma Tasviri.

Kaynak: Baltacıoğlu, 1995a; res. 1.

Çizim 15: Alacahöyük Kent Duvarı Kapısının Solundaki Kabartmalı Orthostat.

Kaynak: Baltacıoğlu, 1996; res. 1,1.

Çizim 16: Ugarit'ten Elektron Üçlü Kompozisyon.

Kaynak: Alp, 1999: 47.

Çizim 17: Karkamış'tan Altın Heykelcik.

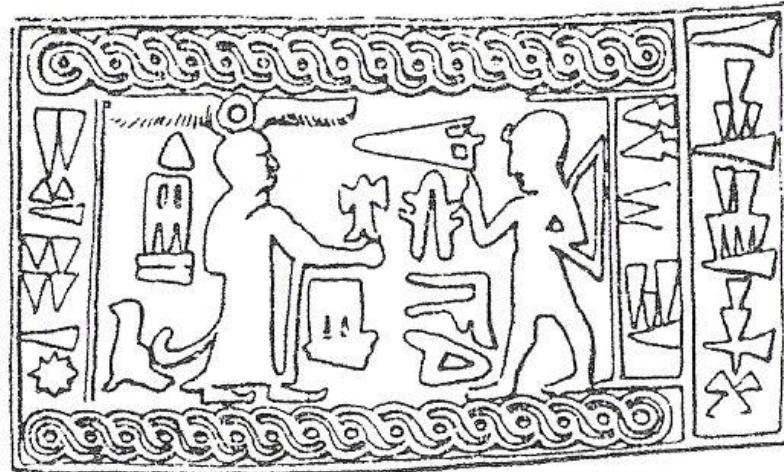
Kaynak: Seidl, 1972: 21, res. 11.

Çizim 18: Bir Küp Üzerindeki Hitit Silindir Mühür Baskısı.

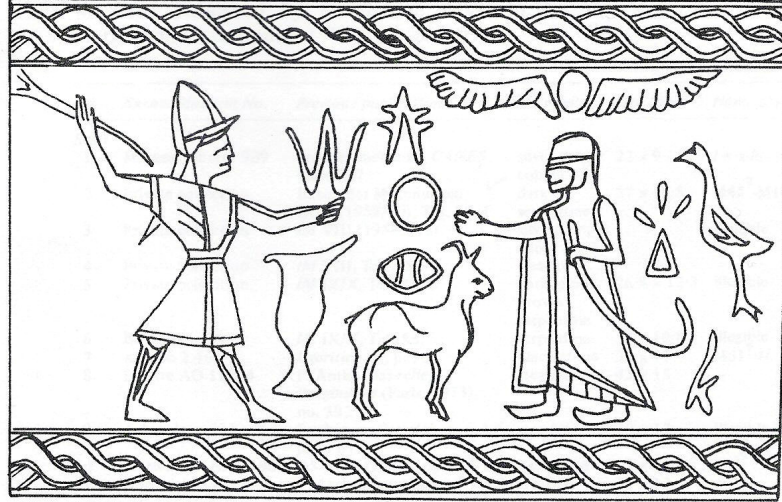
Kaynak: Uzunoğlu, 1979: abb. 2.

Çizim 19: Katip Lat-Kur'un Mühür Baskısı.

Kaynak: Beran, 1958: abb. 1.

Çizim 20: Yale Babylonian Koleksiyonundaki Silindir Mühür.

Kaynak: Beckman, 1981: fig. 1.

Çizim 21: Fitzwilliam Müzesindeki Silindir Mühür.

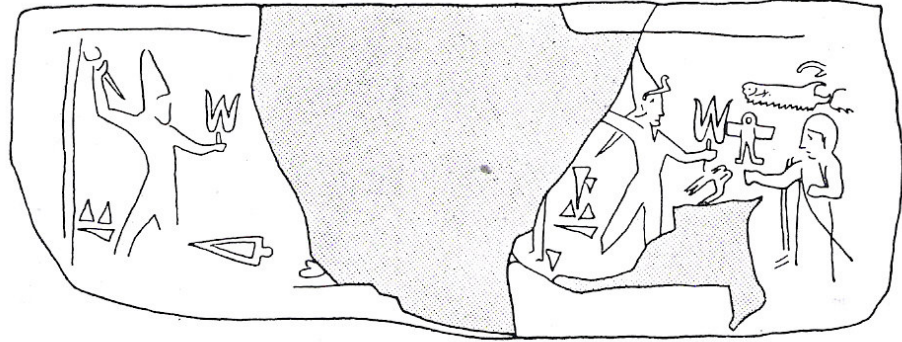
Kaynak: Alexander, 1975: fig. 4.

Çizim 22: İni-Teşup'un Silindir Mührü.

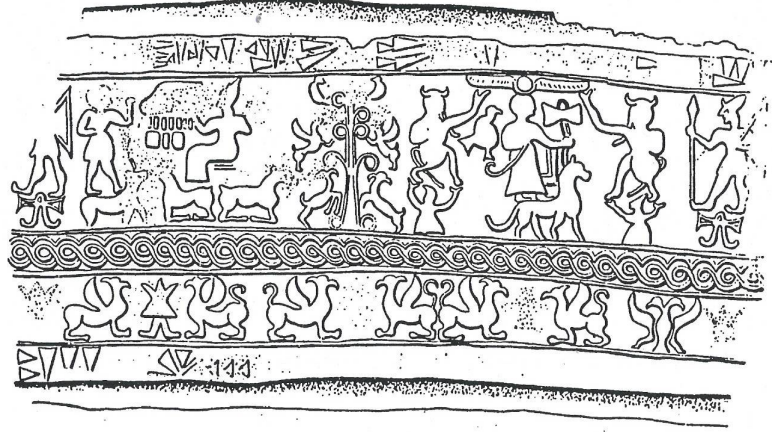
Kaynak: Schaeffer, 1956: fig. 34.

Çizim 23: Pihaziti'nin Silindir Mührü.

Kaynak: Schaeffer, 1956: fig. 63.

Çizim 24: Sharunawa'nın Silindir Mühür Baskısı.

Kaynak: Lumsdan, 1990: 293/104.

Çizim 25: Ugarit'ten Silindir Mühür Baskısı.

Kaynak: Lumsdan, 1990: 295/109.

Çizim 26: Degan-belü'nun Silindir Mühür Baskısı.

Kaynak: Bunnens, 2006: fig.33.

Çizim 27: II.Muvatalli'nin Mühür Baskısı.

Kaynak: Alp, 2000: 172.

Çizim 28: III. Murşili'nin Mühür Baskısı.

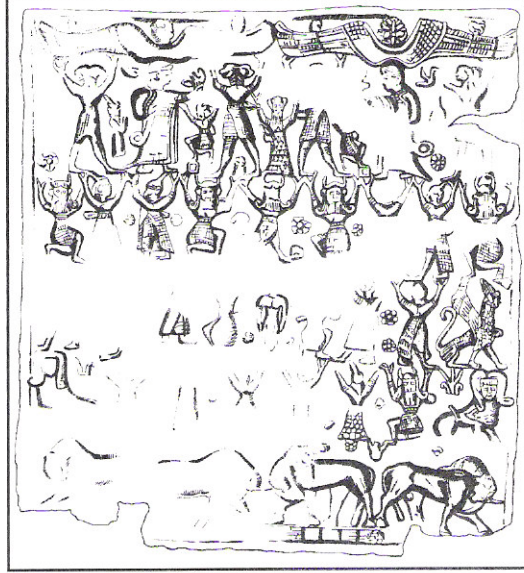
Kaynak: Alp, 2000: 174.

Çizim 29: Ashmolean Müzesi Damga Mührü.

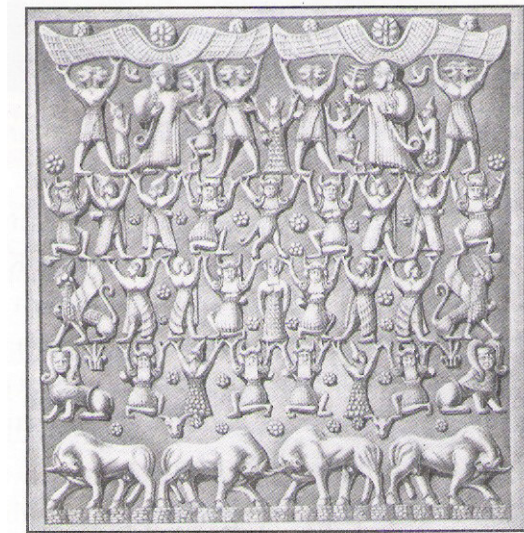
Kaynak: Alp, 1950: abb. 5.

Çizim 30a: Megiddo Levhacığı.

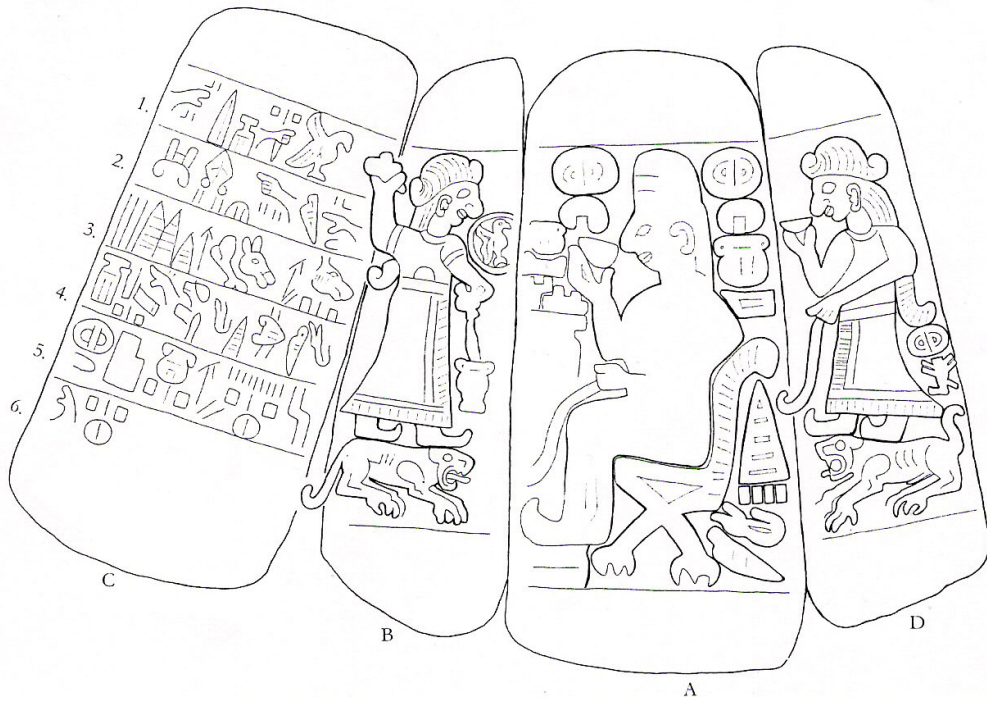
Kaynak: Alp, 2002: Şek. 6b.

Çizim 30b: Megiddo Levhacığı'nın Tamamlanmış Çizimi.

Kaynak: Alp, 2002: Şek. 6c.

Çizim 31: Darende Steli.

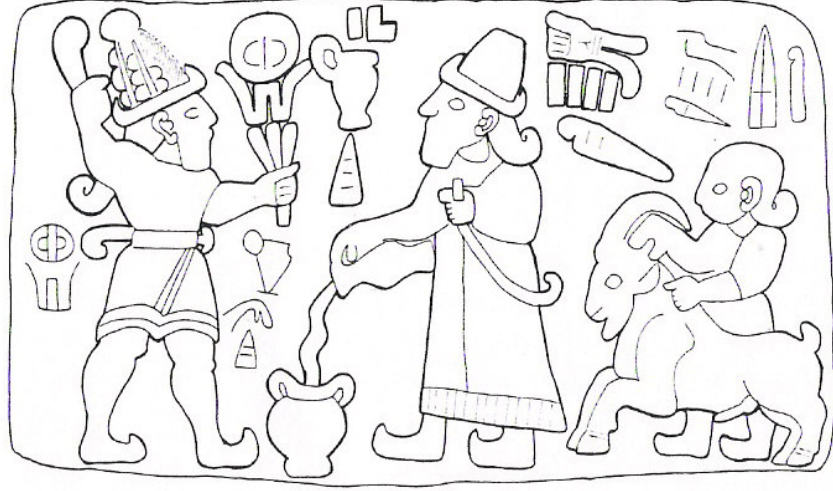
Kaynak: Hawkins, 2000: pl. 146/5.

Çizim 32: İspekçür Steli.

Kaynak: Hawkins, 2000: pl. 143/4.

Çizim 33: Malatya B Kabartması.

Kaynak: Hawkins, 2000: pl. 150/10.

Çizim 34: Malatya C Kabartması.

Kaynak: Hawkins, 2000: pl. 150/11.

Çizim 35: Malatya E Kabartması.

Kaynak: Hawkins, 2000: pl. 151/12.

Çizim 36: Malatya G Kabartması.

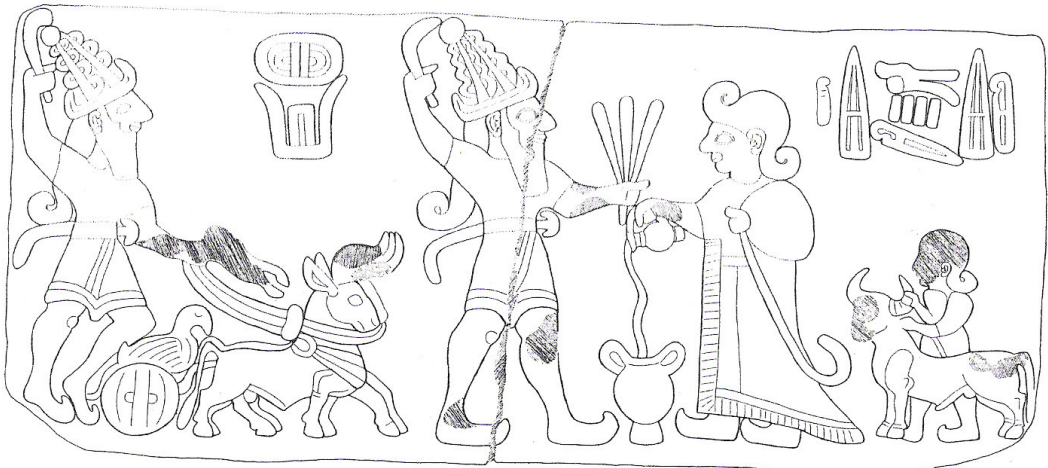
Kaynak: Hawkins, 2000: pl. 148/5.

Çizim 37: Malatya J Kabartması.

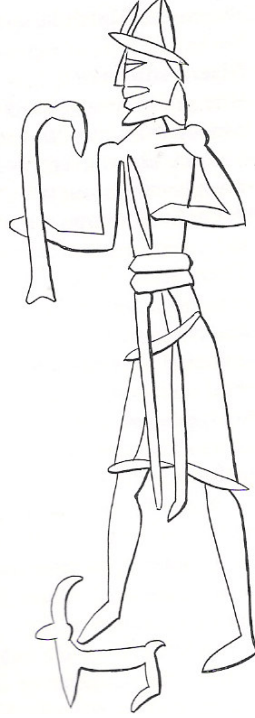
Kaynak: Hawkins, 2000: pl. 148/7).

Çizim 38: Malatya K Kabartması.

Kaynak: Hawkins, 2000: pl. 149/9.

Çizim 39: Tanrı Amurru.

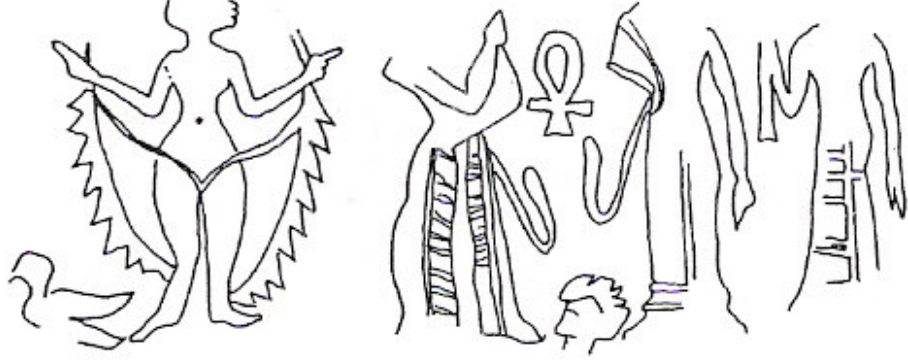
Kaynak: Black, Jeremy, 2003: 130/106.

Çizim 40: Av Tanrısı.

Kaynak: Özgüç, N., 1965: lev. XXII64.

Çizim 41a: Suriye Kökenli Silindir Mühür.

Kaynak: Erkanal, 1993: Ib/05.

Çizim 41b: Suriye Kökenli Silindir Mühür.

Kaynak: Erkanal, 1993: Ia/06.

Çizim 42: Hitit sanatındaki Lituus Şekilleri (Gerçek Boyutta Değil)

Erken Hitit Dönemi Lituus Örneklere	1a		1b		1c		2ç		2d		2e		2f		2g		2h			
Hitit İmparatorluk Dönemi Lituus Örneklere	2a		2b		2c		2j		2k		2l		2m		2n		2o		2ö	
Geç Hitit Dönemi Lituus Örneklere	3a		3b		3c		3d		3e		3f		3g		3h		2z			

- 1a.** İnanç Vazosu.
- 1b.** Hüseyindede Vazosu I.
- 1c.** Bitik Vazosu.
- 2a.** Yumruk Biçimli Törensel İçki Kabi.
- 2b.** Geyik Biçimli Törensel İçki Kabi.
- 2c.** Fraktin Kaya Anıtı.
- 2ç.** Fildişinden Yapılmış Boğazköy'den Üçlü Kompozisyon.
- 2d.** Sirkeli Kaya Anıtı.
- 2e.** Yazılıkaya 34 no'lu Kabartma.
- 2f.** Yazılıkaya 64 no'lu Kabartma.
- 2g.** Yazılıkaya 81 no'lu Kabartma.
- 2h.** Boğazköy Güneykalede 2 no'lu Tonozlu Odanın Arka Duvarındaki Kabartma.
- 2ı.** Altından Tanrı Heykeliği.
- 2i.** Alacahöyük Sfenksli Kapıyı Alt Tapınma Tasviri.
- 2j.** Alacahöyük Kent Duvarı Kapısının Solundaki Kabartmalı Orthostat.
- 2k.** Ugarit'ten Elektronik Üçlü Kompozisyon.
- 2l.** Karkamış'tan Altın Heykeliçik.
- 2m.** Bir Küp Üzerindeki Hitit Silindir Mühür Baskısı.
- 2n.** Katip Lat-Kur'un Mühür Baskısı.
- 2o.** Yale Babylonian Koleksiyonundaki Silindir Mühür.
- 2ö.** Yeniköy Steli.
- 2p.** Fitzwilliam Müzesindeki Silindir Mühür.
- 2r.** İni-Teşup'un Silindir Mührü.
- 2s.** Pihaziti'nin Silindir Mührü.
- 2t.** Sharunawa'nın Silindir Mühür Baskısı.
- 2u.** Ugarit'ten Silindir Mühür Baskısı.
- 2v.** II. Muvattali'nin Mühür Baskısı.
- 2y.** III. Murşili'nin Mühür Baskısı.
- 2z.** Ashmolean Müzesi Damga Mührü.
- 3a.** Darendede Steli.
- 3b.** İspekçür Steli.
- 3c.** Malatya B Kabartması.
- 3d.** Malatya C Kabartması.
- 3e.** Malatya E Kabartması.
- 3f.** Malatya G Kabartması.
- 3g.** Malatya J Kabartması.
- 3h.** Malatya K Kabartması.